

CSATÓ TAMÁS

A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban*

A gazdaságtörténetírásban mindig jelentős helyet foglalt el a kereskedelem vizsgálata, ez azonban nem terjedt ki egyenletesen az egyes kereskedelmi ágakra. Éppen ellenkezőleg, túlnyomóan a külkereskedelemre összpontosult a figyelem, jóformán minden történelmi korszak esetében, míg a belkereskedelem a háttér homályába veszett. Ha a múltban kereskedelemről esett szó, ezen túlnyomóan külkereskedelmet értettek a gazdaságpolitikában, a tudományos munkákban, a statisztikai kimutatásokban egyaránt. Már egy rövid visszapillantás is némi fényt vethet ennek a sajátos helyzetnek az okaira, amelynek gyökerei a merkantilizmus időszakánál is régebbre nyúlnak vissza.

A természeti környezet különbözőségei már az emberiség történelmének ősi korszakaiban a munkamegosztás megjelenését eredményezték, amivel szoros kapcsolatban kialakult az árucseré.¹ „Az árucseré ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek, azon a ponton, amelyen idegen közösségekkel vagy idegen közösségek tagjaival érintkezésbe lépnek”,² állapította meg Marx. Ebből következik, hogy a kereskedelem — „az eladásért való vételnek ez a mozgása, amely a kereskedelem formameghatározását alkotja”³ — eredetét tekintve az idegen közösségek közötti távolsági kereskedelem — modern kifejezéssel: külkereskedelem, nagykereskedelem — volt.

A társadalmi munkamegosztás és az árucseré fejlődési folyamatában döntő fontosságú fordulatot jelentett a mezőgazdasági és az ipari termelés különválása. A korábbiaktól eltérően ezzel a cserére szánt termékek már nem csupán a közösségek külső kapcsolataiban, hanem belső életében is árukká lettek. Az alapjában véve önellátó parasztgazdaságok termelésének azonban csak a többletéből lett áru, s így az árucseré hosszú ideig csupán kiegészítő, periférikus jelenség maradt. Annál is inkább így volt ez, mivel a parasztcsalád nemcsak a szükségelt mezőgazdasági, hanem az ipari termékek majdnem egészét maga állította elő. „Az a kevés mármint, amit egy ilyen családnak másoktól cserébe kapnia, vagyis vennie kell, Németországban még a XIX. század elején is túlnyomóan a kézműves termelés tárgyaiból állt”,⁴ jegyezte meg Engels, az árucseré fokozódási folyamatának elhúzódsát is jelezve ezzel. Az ipari lakosság arányát ez a körülmény sokáig igen szűk keretek között tartotta, illetve csak csekély emelkedését tette lehetővé. Ugyanez

* Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

¹ Marx: A tőke I. könyv. Budapest, 1967. 330.

² I. m. 89.

³ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. köt. Budapest, 1972. 158.

⁴ Engels: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez. I. Értéktöbblet és profitráta.

— Marx: A tőke III. könyv. 846.

korlátozólag hatott a kereskedők számának, arányának növekedésére is. Az önellátó gazdálkodás túlnyomó, vagy jelentős volta esetén ugyanis az árucseré egy piacörzeten belül általában nem volt olyan nagyméretű, hogy maguk a termelők (a parasztok, a kézművesek) ne bonyolíthatták volna le. Amit a létfenntartásukhoz szükséges rendszeres termelő tevékenység kárt okozó megszakítása nélkül maguk már nem tudtak megoldani, az az áruk nagyobb távolságra, eladás céljából való elszállítása, vagy ellenkezőleg, onnan való megvásárlása volt. A kereskedők tevékenysége számára a helyi kereskedelem — más szóval: belkereskedelem, kiskereskedelem — terén némi lehetőséget csak a városok fejlődése biztosított. A városi lakosok esetében ugyanis az önellátó jelleg a falusiaknál sokkal nagyobb arányokban csökkent, sőt alapvetően meg is szűnhetett.

A kereskedők tevékenységének előfeltétele az, hogy pénzvagyonnal, pénztőkével — primitív, illetve különleges esetekben árutőkével — rendelkezzenek, hiszen a pénzért vásárolják az árut, amivel azután kereskednek. A pénz a tőke első megjelenési formája,⁵ s a tőkés termelési mód előtt „a kereskedőtőke a tőke par excellence funkciójának tűnik”.⁶ A kapitalizmus előtt a kereskedők kezén van a pénztőke legnagyobb része, — ideszámítva a pénzzel kereskedő tőkét is, — s így a kereskedők vagyona alkotta általában „a” pénzvagyont.⁷ Érthető hát, hogy a feudalizmus, méginkább a kapitalizmusba való átmenet időszakának kereskedőtőkét általában viszonylag széleskörűen vizsgálták. Mi több, a forgalmi szféra felszínén mutatkozó túlsúlya miatt a kereskedőket, illetve a kereskedelmet olykor — mint például Szekfű Gyula tette a Három nemzedékben⁸ — szinte kizárólagos jelleggel azonosították a kapitalizmussal.

A munkamegosztás, az árucseré és a kereskedelem megjelenésével és kezdeti fejlődésével kialakultak azok a kereskedelmi formák, amelyek hosszú időn át, lényegbevágó változás nélkül az áruforgalom lebonyolításának keretétől, illetve eszközétől szolgáltak. Fontosabb új jelenségek csak a fellendülő nemzetközi kereskedelem terén, a korakapitalista fejlődés idejétől figyelhetők meg. A belső kereskedelemben viszont a változások eleinte csak kevés területen mutatkoztak valóban jelentősnek (ilyen volt például a belső nagykereskedelemnek a kapitalizmus korára való átmenet óta tartó fellendülése). Kezdetben ugyanis többségében a régi, prekapitalista formák továbbélése, kiterjedése, illetve az új viszonyoknak jobban megfelelő, ám döntő többségében kisszerű — s önmagában nem is vadozatúj — formák (elsősorban a kiskboltok) elterjedése volt a jellemző. A belkereskedelem fejlődésének ezek a szerény változást sejtető jelenségei élesen elütöttek a termelésnek és a szállításnak az ipari forradalom hatására bekövetkezett látványos, gyökeres és dinamikus átalakulásától, vagy a külkereskedelem nagyméretű növekedésétől.

A fenti tényezőkben kell elsősorban keresnünk annak magyarázatát, hogy miért mutatkozott hosszú ideig mindenütt olyan csekély, illetve szórványos érdeklődés a gazdaságtörténetírásban a belkereskedelem fejlődése iránt. Jelképesnek tekinthetjük ezért, hogy J. B. Jefferys az angol kiskereskedelem 1850 és 1950 közötti fejlődését tárgyaló könyvének előszavát azzal kezdte, hogy „a kiskereskedelem gyakorlatának tanulmányozását az angolok, a boltosok nemzete, meglepően elhanyagolták”.⁹

⁵ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. kötet. 158.

⁶ *Marx*: A tőke III. könyv. Budapest, 1974. 308.

⁷ I. m. 263.

⁸ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1934. 242—243.

⁹ *James B. Jefferys*: Retail Trading in Britain 1850—1950. Cambridge, 1954. XV.

Mindennek figyelembevételével kutatásaink célkitűzése a belkereskedelem fejlődése általános fővonásainak a tőkés korszak kezdeteitől való feltárására irányul. Ezt oly módon igyekszünk megoldani, hogy közben minél többször bemutassuk az általános európai fejlődés főbb vonásainak magyarországi jelentkezését is, vagy egyes esetekben éppen a magyar példán keresztül érzékeltessük az általános fejlődés alakulását (a közép-kelet-európai fejlődés sajátos és a magyar fejlődés egyedi vonásainak meghatározására csak további vizsgálatok alapján kerülhet sor).

A belkereskedelem fejlődésének előfeltételei

A nagyobb arányú kereskedelmi fejlődés megindulásának, különösképpen pedig az intenzívebb belkereskedelem kialakulásának legáltalánosabb előfeltétele a *feudalizmus gátló viszonyainak megszüntetése* volt. A feudális termelési viszonyok és az ezeknek megfelelő fejletlen termelés eleve korlátozólag hatott az árutermelés növekedésére. Csak a feudális viszonyok felszámolása után alakultak ki a szükséges feltételek a munkamegosztás fokozódásához, a mezőgazdasági forradalom és az ipari forradalom kibontakozásához. A feludális gátak lerombolása az általános, közvetett kedvező hatások mellett a kereskedelmet közvetlenül érintő elemeket is tartalmazott. Ilyenek voltak a kereskedés folytatásának céhszerű és hatósági korlátozásait, a hatósági árszabályozást, általában a gazdasági viszonyok feudális agrártársadalomnak megfelelő jogi szabályozását megszüntető, illetve jelentősen módosító változtatások (a tulajdon polgári szabadsága, a kereskedés folytatásának szabaddá tétele, a váltó, majd a csekk törvényhozás általi szabályozása stb.). A gazdasági kötöttségek felszámolásának a kereskedelem szempontjából egyik legfontosabb eleme volt a belső vámkorlátok, a feudális vámszedési jog megszüntetése. Ezzel lehetővé vált a nemzeti piac egyesülése, amit az egységes pénz- és mértékrendszer megteremtése is megkönnyített. A polgári fejlődés tehát biztosította az egységes belső piac kialakulásának feltételeit. Ezek azonban eleinte többségében inkább a megvalósulás potenciális lehetőségét, mintsem magát a tényleges megvalósulást biztosították. Az egységes belső piac fejlődésére — tehát, hogy minél szélesebben és mélyebben fogja át, azaz minél intenzívebben határozza meg a gazdaság egészét — csak a termelés növekedésének, a munkamegosztás fokozódásának függvényében kerülhetett sor. A belső piac s az ezzel szorosan összefüggő belkereskedelem fejlődése tehát az előfeltételek kialakulását követő hosszú folyamat. Ennek részletesebb áttekintése előtt azonban még ki kell térni a kereskedelem fejlődésének egy további fontos feltételére.

A munkamegosztás bővülése, az árutermelés fokozódása ösztönözte a közlekedési és szállítóeszközök, valamint a közlekedési hálózat fejlődését. A gyorsuló ipari tömegtermelés, a növekvő nyersanyag- és élelmiszerigények egyre nagyobb tömegű szállítást tettek szükségessé. Minthogy az ipari forradalom a vasút és a gőzhajó révén a *közlekedés- és szállításügyet* is forradalmasította,¹⁰ az egyre nagyobb árumennyiségek szállítása lehetővé is vált. Ez egyben azt is jelentette, hogy új területek nyíltak meg a kereskedelmi forgalom számára. A közlekedés forradalmasodása eleinte — különösen a kevésbé fejlett országokban — főleg a külkereskedelmi forgalom növekedését eredményezte. A nemzetközi jellegű interregionális munkamegosztás fokozódását azután mindenütt nyomon követte, a modern közlekedés kiépülésével nagyjából párhuzamosan, az országon belüli — országrészek

¹⁰ *Marx*: A tőke I. könyv. 358.

közötti és az egyes területeken belüli — munkamegosztás erősödése. A helyi monopóliumok és az elszigeteltség leküzdése leghatásosabb fegyverének az egyre jobban csökkenő szállítási költségek bizonyultak.¹¹ Az új világpiacon kapcsolatokhoz ily módon a belső piac bontakozó egységesülése, egyre intenzívebbé váló fejlődése párosult.

A belkereskedelem fejlődésére ható főbb tényezők

A belkereskedelem fejlődésére a legnagyobb hatást gyakorló *önellátás visszatorzulása* elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozók arányának csökkenésével és a városi lakosság növekedésével függött össze.

A *mezőgazdasági foglalkozásúak aránya* a XIX. század közepéig csak Angliában *csökkent* egynegyedre — egyötödre, ugyanakkor még a hányaduk a kontinens legiparosodottabb országában, Belgiumban is az összes keresőnek a fele volt. A mezőgazdasággal, erdőszettel és halászattal foglalkozók aránya Németországban csak a századfordulóra csökkent kétötöd alá,¹² míg Európa nagy részén ennél még magasabb volt. A két világháború között azután a mezőgazdasággal és erdőszettel foglalkozók aránya Angliában már csak 6%, Belgiumban 17% volt, egyötöd és egyharmad között mozgott Ausztriában, Csehszlovákiában, Hollandiában, Németországban és Svájcban, 35—36% volt Franciaországban és a skandináv országokban, Olaszországban a keresők fele alatt, Magyarországon és a többi európai országban pedig változatlanul a fele fölött volt még (egyesekben a háromnegyedet is elérte, sőt túlhaladta, mint például Bulgária vagy Lengyelország esetében).¹³

A mezőgazdasági, illetve a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség aránya fontos útmutatással szolgál a gazdasági-társadalmi állapotokról, amelyek jellemzésének egyik igen elterjedt mutatója a nem mezőgazdasági foglalkozásúak részaránya. Bármennyire jellemző legyen is azonban egy adott társadalomra és gazdaságra ez a mutató, önmagában nem elégséges a gazdasági fejlődés előrehaladásának ábrázolására, annak bemutatására, hogy mennyire bontakozott ki a hagyományos, önellátó jellegű keretek közül. Ennek több oka is van. Egyrészt a mezőgazdasági foglalkozású lakosság arányszáma önmagában még nem világosít fel arról, hogy milyen jellegű a szóban forgó gazdálkodás. Azonos hányad esetén ugyanis eltérő mértékű lehet az önellátás, attól függően, hogy a specializált, árutermelő kapitalista gazdaságok, vagy a még sok hagyományos elemet megőrző önálló parasztgazdaságok, esetleg az ugyancsak hagyományos — s ezen belül önellátó — jelleget is továbbvivő nagybirtokok (mint Közép-Kelet-Európa több országában is) voltak-e túlsúlyban. Másrészt a foglalkozási statisztikák éppen a mezőgazdasági foglalkozású népesség megállapításánál mutatják a legnagyobb következetlenséget és a legkirívóbb eltérést, amire a magyar statisztikai gyakorlat az egyik jellemző példa. A kereső foglalkozásúak közé tartozó segítő családtagok meghatározása és az eltartottaktól való megkülönböztetése ugyanis éppen a mezőgazdaság esetében jelenti a legnagyobb nehézséget. Nem csoda hát, ha az egyes or-

¹¹ *Peter Mathias: The First Industrial Nation. London, 1969. 106.*

¹² *The Cambridge Economic History of Europe. Cambridge, 1965. Volume VI. The Industrial Revolution, and After. 416.*

¹³ *Magyar statisztikai évkönyv 1937. Budapest, 1938. 403; ua. 1942. Budapest, 1944. 316.*

szágok gyakorlata, sőt egyazon ország különböző időpontbeli összeírásai is eltérést mutatnak ebben a vonatkozásban. (Émiatt természetesen a keresőfoglalkozásuk összege és az ahhoz viszonyított többi foglalkozási adat arányszáma is bizonytalan-sági tényezőt tartalmaz, amit azonban más foglalkozásoknak az összes népesség-hez való viszonyítása nagyjából kiküszöbölhet.) Végül a nem városban lakó nem mezőgazdasági foglalkozású lakosság esetében is jelentkezhet alkalmanként és helyenként kisebb mérvű önellátási tendencia. A mezőgazdasági lakosság mellé-kesként üzött háziipari tevékenységének megfelelőjeként viszonylag széleskörű volt a mellékesként üzött, önellátást célzó kertészkedés, állattartás lehetősége a falusi más foglalkozásuk körében.

A mezőgazdasági foglalkozásuk számaránya meghatározásának nehézségei csak alátámasztják annak fontosságát, hogy az ipari forradalom és az azt követő további iparosodás kísérőjelenségét, az *urbanizálódást, a városi lakosság arányának a növekedését* is alapvető fontosságú tényezőként vegyük számba az önellátás visszaszorulása és a kereskedelem fejlődése szempontjából. A XIX. század első felében Anglia városi lakossága olyan gyorsan kezdett növekedni, hogy a század közepére már összes népességének a fele városokban lakott. Ugyanakkor Franciaországban és Németországban a megfelelő arány csak egynegyed volt, s a városi lakosság az összes népesség felét Németországban a századforduló előtt,¹⁴ míg Franciaországban csak 1931-re¹⁵ érte el. A XIX. században az ipari forradalom kibontakozása nyomán a népességszám általános növekedésére került sor, a városi lakosság aránya azonban az összesnél gyorsabban nőtt. Európában 1800-ban 23 városnak volt százezernél több lakosa (együtt 5,5 millió lakos, az összes népességnek nem egészen 30%-a), míg 1900-ban már 135 városnak (együtt 46 millió lakos, az összes népességnek több mint 100%-a). A XX. század elején a városi lakosság aránya Angliában 77%, Németországban 56%, Franciaországban és Hollandiában 41%, míg Svájcban és Svédországban 22% volt.¹⁶ A két világháború között Európában már 265 városnak volt százezernél több, s ezek közül 15 városnak egymilliónál is több lakosa.¹⁷ Az urbanizálódás, különösen pedig a nagyvárosok gyarapodása lényegében mindenfajta fogyasztási cikk tekintetében a tömegméretű fogyasztópiacok megjelenését és növekedését jelentette. Ezért a városodásnak szükségszerű velejárója volt a kereskedelem fokozódó ütemű fejlődése.

Az urbanizáció és a kereskedelem fejlődése közötti összefüggést világosan megmutatja a településtípusonkénti vizsgálat. Magyarország első világháború előtti és a két világháború közötti adatai részletesen szemléltetik ezt. A kereskedelmi forgalom összeírásának hiányában a népszámlálások foglalkozási adataiból következtethetünk a kereskedelem arányaira, megoszlására, fejlődésére. Az ország összes helységére kiterjedő összeírás adatait a városok jogállása, illetve a községek nagysága szerint csoportosítva tesszük vizsgálat tárgyává. Így nagyjából azonos jellegű települések kerülnek egy csoportba, ami segíti az egyes típusok fejlődésbeni azonosságainak és különbségeinek megállapítását. A településenként közzétett foglalkozási összeírások a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásukat összevontan ismertették (csak a megyék és a törvényhatósági jogú városok adatait közölték részletesebb bontásban). A táblázatunkhoz (1. számú táblázat a 633.

¹⁴ The Cambridge Economic History of Europe. Volume VI. 416.

¹⁵ The Fontana Economic History of Europe. 4. The Emergence of Industrial Societies. 1. London—Glasgow, 1973. 26.

¹⁶ The Fontana Economic History of Europe. 3. The Industrial Revolution. London—Glasgow, 1973. 88.

¹⁷ Magyar statisztikai évkönyv 1937. 398—399.

oldalon) alapul vett 1910-i és 1930-i népszámlálás foglalkozási statisztikájából megállapítható, hogy országosan az összes kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású keresőnek 1910-ben 8,6⁰/₀-a, 1930-ban 9,4⁰/₀-a volt pénzügyi (pénz-, hitel- és biztosításügy) foglalkozású. A pénzügyek rendkívüli centralizáltsága miatt a megfelelő arány Budapesten 14,9⁰/₀, illetve 13,1⁰/₀ volt, ami más szóval azt jelenti, hogy a pénzügyi foglalkozásúaknak 1910-ben 41,0⁰/₀-a, 1930-ban 55,8⁰/₀-a működött a fővárosban. Ebből közvetlenül következik, hogy a kisebb települések adatai jóformán kivétel nélkül csak a kereskedelemre vonatkoznak, s a pénzügyi foglalkozásúak csak a főváros és a nagyobb városok adatait módosították (növelték) kisebb mértékben. Az ipari foglalkozásúak adatait (bányászat nélkül) hasonlóképpen vizsgálat tárgyává tesszük, részben az összehasonlítás lehetővé tétele érdekében, legfőképpen azonban azért, mert szorosán vett témánkhoz — mint látni fogjuk — ez szervesen is hozzátartozik.

A kereskedelmi, az ipari és az összes népesség megoszlását településtípusonként bemutató táblázatunk két olyan időpont adatait tartalmazza, amikor Magyarországon a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya még nem egészen 40⁰/₀ (1910), illetve nem egészen 50⁰/₀ (1930) volt. A levonható tanulságok tehát az iparosodásnak és a városodásnak az ipari forradalom kibontakozása utáni, viszonylag korai fejlődési szakaszára jellemzőek. Ha azonban az egyes településtípusokat külön-külön szemléljük, akkor kibontakoznak az egyes fejlődési szakaszok sajátos vonásai, a nagy gazdasági-társadalmi átalakulásoktól még kevésbé érintett falvaktól az átalakuláson már átesett nagyvárosig. Az adatainkból megállapítható legfőbb következtetések a következők:

1. A kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak különösen erőteljes városba koncentrálódása rávilágít az urbanizáció és a kereskedelem fejlődése közötti szoros összefüggésre. A kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúakat az összes népességgel, illetve az ipari foglalkozásúakkal egybevetve kidomborodik a kereskedelem városba koncentrálódásának magas aránya, akár az országos összes adatokhoz viszonyítva (1/A. táblázat), akár a lakosságszám alapján számított fajlagos foglalkozási adatokat, vagy a típusonként egy településre jutó arányszámokat (1/B. táblázat) vizsgáljuk. Táblázatunk különböző megközelítések alapján egyaránt azt mutatja, hogy a városokba tömörülés az ipari foglalkozásúaknál hozzávetőlegesen még egyszer akkora, mint az összes népességnél, s a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak esetében ennél is magasabb. A kereskedelmi és az ipari népesség koncentrációja közötti különbséget számszerűen is kifejezhetjük a táblázatunk alapján számított koncentrációs együtthatóval (a Boldrini-féle közelítési eljárással meghatározva).¹⁸ A koncentrációs együttható értéke a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak esetében 1910-ben 0,418, 1930-ban 0,454, míg az ipari foglalkozásúaknál 1910-ben 0,295, 1930-ban 0,287. E koncentrációs együtthatók arra hívják fel a figyelmet, hogy míg a kereskedelem koncentrációja — melynek értéke már 1910-ben is közel másfélszer magasabb volt az iparénál — 1930-ra tovább növekedett, addig az iparé valamelyest csökkent (ezt jelzi az a figyelemre méltó tény is, hogy a 10 000 lakosra jutó ipari foglalkozásúak száma Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban a két időpont között csökkent).

2. Településtípusonként vizsgálva a kereskedelmi foglalkozásúak megoszlását, közelebbről is szemügyre vehetjük a város és a kereskedelem összefüggését. Az egyes típuscsoportok között ugyanis nem csupán nagyságbeli és jogállás szerinti, hanem általában ezekkel összhangban álló gazdasági fejlettségbeni különb-

¹⁸ Köves Pál—Párniczky Gábor: Általános statisztika. Budapest, 1973. 286.

1. táblázat. A kereskedelmi, az ipari és az összes népesség megoszlása településtípusonként Magyarországon

1/A

Települések				A településtípusra jut együttesen az országos összes %-ában						
típusa	száma		átlag népessége (ezer)		népesség		kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású		ipari foglalkozású	
	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930
Budapest törv.h. jogú város	1	1	880,4	1006,2	4,8	11,6	23,6	40,3	16,3	26,5
rend.tan. város ¹	25	10	50,6	67,1	6,9	7,7	16,8	11,9	14,2	10,6
	112 ³	45 ⁴	13,7	26,8	8,5	13,9	16,7	18,8	15,3	20,4
város összesen	138	56	26,6	51,5	20,2	33,2	57,1	71,0	45,8	57,5
közs. 10 000 lakos felett	60	59	15,0	14,3	4,9	9,7	5,9	7,6	6,7	9,8
alatt	12 343	3302	1,1	1,5	74,9	57,1	37,0	21,4	47,5	32,7
község összesen	12 403	3361	1,2	1,7	79,8	66,8	42,9	29,0	54,2	42,5
Magyarország ² összesen	12 541	3417	1,5	2,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ 1930-ban az elnevezése: megyei város² Magyarország 1910-ben Fiume nélkül.³ Ebből 10 000 lakos alatt: 54⁴ Ebből 10 000 lakos alatt: 4

1/B

Települések típusa	10 000 lakosra jut a településen				1 településre jut az országos összes %-ában					
	kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású		ipari foglalkozású		népesség		kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású		ipari foglalkozású	
	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930
Budapest törv.h. jogú város	737	904	2477	2333	4,83	11,58	23,61	40,24	16,31	26,47
rend. tan. város	366	401	1501	1401	0,28	0,77	0,67	1,19	0,57	1,06
	299	353	1337	1506	0,08	0,31	0,15	0,42	0,14	0,46
város összesen	427	557	1667	1770	0,15	0,59	0,41	1,27	0,33	1,03
közs. 10 000 lakos felett	181	205	985	1032	0,08	0,16	0,10	0,13	0,11	0,17
alatt	75	98	466	584	0,01	0,02	0,003	0,007	0,004	0,01
község összesen	81	113	498	649	0,01	0,02	0,004	0,01	0,004	0,01
Magyarország összesen	151	260	734	1021	0,01	0,03	0,01	0,03	0,01	0,03

ségek is megállapíthatók. A különbségek plasztikusan kidomborodnak a lakosság-szám alapján számított fajlagos adatokból. A 10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak száma (1/B. táblázat) a tízezres lakosság számot el nem érő községektől az egyetlen nagyvárosig, Budapestig erőteljes növekedést mutat mindkét időpontban. Az egyes típusokat fejlettség szerint sorra véve, ugrásszerű emelkedést tapasztalunk, a törvényhatósági jogú és az egyéb városok kivételével. Az ezeknél is észlelhető emelkedés (a törvényhatósági jogú városok javára) csak mérsékelt volt, aminek magyarázata a városok jellegbeli eltéréseiben keresendő. Ha ugyanis a városokat külön-külön is vizsgálat tárgyává tesszük, akkor jelentős fejlettségbeli és funkcionális különbségeket találhatunk közöttük. Míg ugyanis a törvényhatósági jogú városok többsége megindult, sőt előrehaladt a többfunkciójú városá válás útján, addig egyesek még alig kezdtek kibontakozni a feudalizmus évszázadaiban rögződött sajátos mezőgazdasági jellegből (így a 46 ezer hektáros határral rendelkező Hódmezővásárhely vagy a 40 ezer hektáros határu Kecskemét). A többi város esetében hasonló jelenségekkel találkozhatunk, két lényegesebb eltéréssel: népességszámuk jelentősen alacsonyabb volt és több volt közöttük az egyfunkciójú város (bányaváros, ipari város). A fejlődés korábbi szintjének megfelelő határozott jellegű kereskedővárosok, melyek az adott szállítási viszonyoknak s az országrészek, illetve tájegységek közötti árucserének köszönhetőek létüket, szintén megtalálhatók voltak mindkét várostípusnál, de az egyfunkciós jelleg a törvényhatósági jogú városokra már nem, vagy legalábbis egyre kevésbé volt jellemző. Míg tehát a kereskedelmi fejlettség tekintetében a két várostípus között a fenti körülmények többségének hatására nem volt nagy eltérés, addig az összes többi csoportnál lényeges különbség állapítható meg. Ennek eredményeként a két szélső csoport, a tízezres lakosság számot el nem érő községek és Budapest között már rendkívül erőteljes a különbség: a 10 000 lakosra jutó kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúak száma a fővárosban több, mint kilencszer volt magasabb, illetve ha figyelmen kívül hagyjuk a pénzügyi foglalkozásúakat, az eltérés akkor is több, mint nyolcszoros volt (1910-ben: 8,36, 1930-ban: 8,68). Ez az arány azt jelzi, hogy ha a város és a kereskedelem között általánosságban joggal állapítottunk meg szoros kapcsolatot, akkor kiegészítésként hozzátehetjük: a kapcsolat szorossága kiváltképpen és fokozott mértékben jellemző a nagyvárosokra. Összehasonlításként az ipari foglalkozásúak megoszlását is áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a fajlagos adatok ezeknél is a településtípusok rangsora szerint növekszenek (az egyetlen kivétel: 1930-ban a 10 000 lakosra jutó ipari foglalkozásúak száma a törvényhatósági jogú városokban alacsonyabb volt, mint a többi városban), azonban a növekedés mértéke jelentősen kisebb, mint a kereskedelemnél. A 10 000 lakosra jutó ipari foglalkozásúak száma a tízezres lakosság szám alatti községek és a főváros között ennek megfelelően 1910-ben 5,3-szeres, míg 1930-ban csak 4-szeres eltérést mutatott. Ez tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy az ipari foglalkozásúak viszonylag kisebb arányban koncentráálódtak a városokba, mint a kereskedelmi foglalkozásúak.

3. A községekben, ahol az ország lakosságának nagyobb többsége élt, a kereskedelmi foglalkozásúaknak csak kisebb hányada volt található. Az ipari foglalkozásúak aránya szintén a népességé alatt maradt a falvakban, de a kereskedelemhez képest jóval kisebb volt az eltérés. Az országos adatok, illetve arányok jól megvilágítják ezt mindkét időpontban, de az első világháborút követő területi változások hatása miatt nem hasonlíthatók egymással össze. A lakosság számhoz viszonyított adatok azonban az időbeli összehasonlíthatóságot is biztosítják. Megállapítható, hogy míg a városokban csak a kereskedelmi foglalkozásúak fajla-

gos arányszámái mutattak minden településtípusnál emelkedést, s az ipari foglalkozásúak csak az egyéb városokban, ami miatt a kereskedelem városi növekedése összesítve lényegesen magasabb volt, mint az iparé, addig a falvakban mindkét foglalkozás mindkét községcsoportban emelkedést mutatott, bár a kereskedelem növekedése itt is magasabb volt, de csak kisebb mértékben. Ennél is figyelemre méltóbb azonban az, hogy a falvakban mennyivel magasabb az iparosoknak a kereskedőkhöz viszonyított fajlagos aránya, mint a városokban. Míg ugyanis az iparosok és kereskedők fajlagos adatainak hányadosa a városoknál 1910-ben 3,90, és 1930-ban 3,48 volt (ebből Budapest esetében a hányados 1910-ben 3,36 és 1930-ban 2,58), addig a községeknél 1910-ben 6,15, és 1930-ban 5,74 volt (10 000 lakos felett: 1910-ben 5,44, és 1930-ban 5,03; 10 000 lakos alatt: 1910-ben 6,21, és 1930-ban 5,96). Így tehát azt látjuk, hogy az iparosok és a kereskedők egymáshoz viszonyított aránya a fővárosban volt a legkisebb, az alacsonyabb rangú települések csoportjainál fokozatosan emelkedett és a legmagasabb a tízezres lakosságszámot el nem érő községekben volt. Más szóval: az ipari népesség a kereskedelménél lényegesen nagyobb arányban élt a falvakban. Ez a jelentős arányú falusi iparosság döntő többségében a kisiparosságból került ki. A falusi lakosság önellátásának csökkenése ugyanis a sokáig alapvetően kisipari jellegű élelmiszeri és ruházati iparok — de mellettük több más szakma — számára kedvező fejlődési lehetőséget teremtett. A városi népesség számbeli gyarapodása ugyanakkor a kisipar városi kiterjedését is eredményezte. Míg azonban a lakosság a városokban a fogyasztási cikkek növekvő hányadát a kisiparosok mellett az egyre jelentősebb számú kereskedőtől szerezte be, addig a falvakban a kisiparosok szerepe a lakosság mindennapi szükségleteinek kielégítése terén nemcsak jóval nagyobb, hanem még fokozódó részarányú is volt.

Ezt támasztja alá másik oldalról a gyári munkásság nagyfokú területi koncentrációjának jelensége. A nagyipari munkásság többsége a fővárosban és környékén tömörült,¹⁹ ezen kívül még néhány város és nagyobb község volt csak jelentősebb, melyekben nagyobb nehézipari üzemek működtek. A falvak nagy többségében — a gyáripar területi koncentrációja és aránylag még nem túl erős fejlettsége miatt — nem, vagy csak elenyésző számban éltek olyan nagyipari munkások, akik a más helységben (többségében városban) települt gyárakba utaztak rendszeresen dolgozni (az úgynevezett ingázók). A falvakban található ipari foglalkozásúak tehát túlnyomó részben önálló kisiparosok vagy a kisiparban alkalmazott munkások voltak. A nagyszámú falusi iparosság létére, sőt gyarapodására a gazdaság adott fejlettségi szintjén a lakosság ellátásában játszott fontos szerep ad magyarázatot. A falusi lakosság személyi fogyasztásának — és a parasztgazdaság termelő fogyasztásának — kielégítése árukkal nagyrészt még ennek a kisiparosságnak a feladata volt. Másként fogalmazva: ezeknek a fogyasztási igényeknek a növekvő jelentkezése biztosított életlehetőséget a kisipar számára. Sőt ez számos fontos szakmában nemcsak, hogy nem korlátozódott a falvakra, hanem teljesen általános — tehát városi jelenség is — volt.

¹⁹ Berend T. Iván—Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. — Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. kötet. Budapest, 1961. 535—572.

A belkereskedelem tevékenységének kiszélesedése; a prekapitalista eredetű formák továbbélése

Az önellátási tendenciát gyengítő tényezők — a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség és a városi lakosság növekedése — hatására a kereskedelem tevékenysége kiszélesedett. Magyarország példáján ezt az összes kereskedelmi foglalkozásúak számbeli és aránynövekedése illusztrálja (2. táblázat). A 10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak száma 1890 és 1930 között még a magasabb szintről induló főváros esetében is több, mint másfélszeresére emelkedett, míg országosan a növekedés még magasabb volt.

Az egyes kereskedelmi formák, illetve ágak fejlődését külön is vizsgálva, elsőként az árukereskedelem prekapitalista eredetű formáinak továbbélése hívja fel magára a figyelmet.

Az árukereskedelem legáltalánosabb színhelyei évszázadokon át a helyi piacok, illetve regionális, országos vagy éppen nemzetközi jelentőségű vásárok voltak. A gyakrabban tartott, a helyi piackörzet rendszeres árucseréjének lebonyolítására szolgáló piac (hetivásár) és a ritkán sorra kerülő, nagyobb távolságok közötti árucseré keretét szolgáltató vásár közös sajátosságait eredetileg a nagy többségében önellátó jellegű gazdaság viszonyai határozták meg. Elsőként említést érdemlő jellegzetességük, hogy az árucseré legátfogóbb keretét szolgálták, s ez eleve vegyes jellegűvé tette általában őket: mezőgazdasági és ipari termékek, illetve élelmiszerek, ipari nyersanyagok (agrártermékek), ruházati és használati cikkek, termelőeszközök stb. kicsinybeni és nagybeni, bel- és külkereskedelmi forgalmának szinterei voltak. Bizonyos specializáció megnyilvánult ugyan bennük,

2. táblázat. Kereskedelmi foglalkozásúak* (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

		1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes kereskedelmi foglalkozású (ezer)	Magyarország**	161,8	194,5	251,2	160,0	204,8	
	Budapest	25,5	41,0	55,2	66,8	79,1	
Az összes kereskedelmi és pénzügyi foglalkozású %/ó-ában	Magyarország	95,9	93,6	91,4	87,1	90,6	
	Budapest	90,4	87,8	85,1	80,6	86,9	
Az országos összes %/ó-ában	Budapest	15,7	21,1	22,0	41,8	38,6	
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	106,2	115,7	137,9	200,5	235,7
		Budapest	503,9	560,5	626,9	719,1	786,0
	növekedési index	Magyarország	1,00	1,09	1,30	1,89	2,22
		Budapest	1,00	1,11	1,24	1,43	1,56

* A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók; piaci árusok, kofák; házalók; ügynökök; közraktári vállalatok dolgozói.

** Magyarország első világháború előtti területének adatai Fiume nélkül.

részben úgy, hogy egyes árucikkek kereskedelmének meghatározott helyek váltak a gócpontjaivá, illetve a termelés sajátosságaitól is függően megszabott időpontokban tartották őket, részben pedig úgy, hogy a nagyobb, hosszabb ideig tartó vásárokon az egyes árucikkek adás-vevéseinek nemcsak kijelölt helye, de megállapított időbeli sorrendje is kialakult, vagy a hetipiacokon elkülönítették a fogyasztók, valamint a kereskedők számára előírt vásárlási időt. A kezdetleges gazdasági viszonyoknak megfelelően az áruforgalom jelentős részét maguk a mezőgazdasági és az ipari kisárutermelők bonyolították le, kereskedők közbeiktatása nélkül. Az árutermelés előrehaladásával nőtt a regionális és a nemzetközi árucserébe belépő áruk mennyisége, s ennek révén az ezt a távolsági kereskedelmet lebonyolító kereskedők száma is szaporodott. E kereskedők jellegzetes típusa a *vásározó kereskedő* volt, aki vásárról vásárra járt, gyakran egész éven át, s áruinak többségét a kézműipar vagy a paraszti mellékipar termelése szolgáltatta. Másik sajátos válfaja e kereskedőknek többnyire az agrártermékek (élelmiszer, állat, ipari nyersanyag) felvásárlója és nagybani szállítója volt, aki nemritkán egyéb üzleti vállalkozásokba is fogott (pénzkezelés, hadsereg-szállítás, kincstári bérlet). Az előbbi típus a kezdeti tőkés fejlődés során sok esetben tőkés manufaktúrát hozott létre, míg az utóbbi — különösen az elmaradottabb kelet-délkelet-európai országokban — egyik tipikus megtestesítője volt a korakapitalista vállalkozónak.

Jóllehet a helyi piac, a vásár az árucseré ősrégi keretétül szolgált, s leginkább a feudális gazdaság fejlettségi színvonalának felelt meg, a kapitalizmus kezdeti szakaszában is megtartotta még vezető szerepét a belkereskedelemben. Angliában 1760 körül „a belföldi forgalom legnagyobb részét a nagy országos vásárok bonyolították le, amelyek még mindig majdnem oly jelentősek voltak ekkor, mint a középkorban”.²⁰ A XIX. század közepén nagyjából még hasonló volt a helyzet Közép-Kelet-Európában, így például Németországban is.²¹ A Habsburg-monarchiában ez időben az iparcikk-forgalom egyik főhelye Brünn volt, ahol évente hét vásárt tartottak (emellett a brünni kereskedelmi kamara körzetében 152 piachelelyen 543 piac szolgált a helyi áruforgalmat), ugyanakkor a Monarchia nyerstermény-forgalmának középpontjai a pesti vásárok voltak, de mellettük még a debreceni vásároknak is nagy jelentőségük volt.²² A korabeli nagy fontosságuk tükröződik a bécsi kereskedelmi kamara véleményében is, amelyet az 1851. évi jelentésében fogalmazott meg. A bécsi tőzsde korlátozott lehetőségeinek tényezőit számba véve ugyanis a kereskedelmi kamara azt állapította meg, hogy az árukereskedelem alakulását egy jó eredményű pesti, debreceni vagy brünni vásár meghatározza.²³ Ezeknek a vásároknak a jellege még mindig nem csupán belkereskedelmi, hanem nagymértékben külkereskedelmi is volt. Ez utóbbi jellegük azonban a tőkés fejlődés előrehaladásával, a közlekedési forradalom kibontakozásával és a modern kereskedelmi szervezet kiépülésével gyorsan csökkenni kezdett. Belső piaci szerepük azonban főleg a lassabban fejlődő mezőgazdasági körzetekben, így például Magyarország jelentős részén is — bár csökkenő tendenciát mutatva — a XX. századig megmaradt.

²⁰ *Arnold Toynbee*: Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században. Budapest, 1909. 41.

²¹ *Werner Sombart*: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. II. Band. 353—354.

²² Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn... im Jahre 1851. Brünn, 1854. 275—277, 288.

²³ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns... 1851. Wien, 1853. 60.

Még szívósabbnak bizonyultak és sok helyütt napjainkig is fennmaradtak — nem minden változás nélkül természetesen — a helyi jelentőségű piacok (hetivásárok), amelyek hosszú ideig rendkívül fontos szerepet játszottak a lakosság mindennapi, vagy legalábbis gyakoribb szükségleteinek kielégítésében. Magyarország mezőgazdasági statisztikáját elkészítve Galgóczy Károly 1855-ben megállapította, hogy a naptárakba bejegyzett 632 helyen (a Bánáttal együtt) megtartott 2517 úgynevezett országos vásárnál a valóságban még több is volt, szaporodásuk oka azonban nem elsősorban a forgalom fokozódása, hanem a vásárjog után járó jövedelem növelését célzó törekvés volt. Fontosabbnak tartotta már ekkor — nyilvánvalóan összességükben vizsgálva — a hetivásárokat, amelyek számát 300 fölé tette.²⁴ A piacoknak a városok élelmiszer-ellátásában volt különösen nagy szerepük. A városok növekedésével, lakosságszámuk gyarapodásával együtt nőtt a városi piachelyek száma és a piacnapok is szaporodtak, szétfeszítve a korábbi kötött, szűk kereteket. 1852-ben a növekvő lakosságú Pesten és Budán fellépett élelmiszer-drágaság okait vizsgálva a városi és a helytartósági hatóságok a helyzet javulását elsősorban új pesti piachelyek kijelölésétől, valamint a piacnapok hetenkénti száma korlátozásának (két hetipiac volt engedélyezve Pesten) a feloldásától várták, illetve az ezek eredményeként megnövekvő paraszti árufelhozattól és a konkurencia fokozódásának hatására csökkenő áraktól (a változások kezdeti lassúságára jellemző, hogy a Helytartóság ekkor még csak az előbbit engedélyezte).²⁵

A városi piacokon eladásra kerülő mezőgazdasági termékeknek eleinte döntő többségét, de — ha csökkenő tendenciát mutatva is — később sem lebecsülhető hányadát maguk az árutermelő parasztok árusították. Ugyancsak részben ők árulták a paraszti háziipar termékeinek egy részét is, akárcsak az ipari termékek egy további hányadát maguk a kézművesek bocsátották áruba. A forgalom növekedésével önálló foglalkozási ágként kialakult a *piaci illetve utcai árusok*, a *kofák* csoportja. Ezek általában a kistermelőktől szerezték be azokat az árukat, amelyekkel kereskedtek. Önálló üzlethelyiséggel nem rendelkeztek, ezért a gazdasági törvényhozás és a statisztika nem tekintette őket szorosabb értelemben vett tulajdonképpeni kereskedőknek. Az élelmiszerkofák főleg gyümölcsöt, főzeléket, baromfit, tojást, esetleg tejet, tejterméket, de több egyéb élelmiszert is árultak, míg az egyéb piaci árusok különféle iparcikkeket, használati tárgyakat, ruházati cikkeket stb. árusítottak.

A kereskedelem fejlődésének egyik sajátossága nyilvánul meg abban a jelenségben, hogy a prekapitalista eredetű piaci kereskedelem a kapitalizmus kibontakozásával jelentős ideig nemhogy teret vesztené, hanem növekszik. Az iparosodás és az urbanizálódás fokozódásával párhuzamosan csökkent a lakosság önellátása, s a közszükségleti cikkek iránti növekvő mindennapos kereslet kielégítésére a már készen talált forma felhasználása kínálkozott — legalábbis részben — kézenfekvő megoldásként. Előnye volt ennek az is, hogy alig kívánt előzetes tőkebefektetést. A piaci, illetve utcai árusok, kofák a piac számára kijelölt helyen, vagy az utcán árusítottak a szabad ég alatt, esetleg bódékban.

A középkori eredetű iparcikk-csarnokok (posztócsarnok stb.) mintájára a XIX. század folyamán kezdték az élelmiszerárusítás célját szolgáló vásárcsarno-

²⁴ Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest, 1855. 138–144.

²⁵ Országos Levéltár K. K. Civil-Commissär für Ungarn. Elnöki iratok. D. 51. 2070/pr./1852.

3. táblázat. Piaci árusok, kofák (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

			1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes kereskedelmi foglalkozású 0/0-ában	Magyarország	A	5,2	7,5	8,5	12,2	8,5	
		B	—	6,1	6,5	8,3	6,1	
	Budapest	A	4,8	9,3	8,7	10,7	7,5	
		B	—	7,3	5,8	7,3	5,3	
	Az országos összes 0/0-ában	Budapest	A	14,6	26,1	22,5	36,6	34,3
			B	—	25,2	19,7	36,6	33,8
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	A	5,5	8,7	11,7	24,5	20,0
			B	—	7,0	8,9	16,7	14,3
		Budapest	A	24,0	51,9	54,4	77,0	59,3
			B	—	40,6	36,4	52,4	41,9
	növekedési index	Magyarország	A	1,00	1,58	2,13	4,45	3,64
			B	—	1,00	1,27	2,39	2,04
		Budapest	A	1,00	2,16	2,27	3,21	2,47
			B	—	1,00	0,90	1,29	1,03

— nincs adat

A = Piaci árusok, kofák

B = Élelmiszerkofák és egyéb élelmiszerárusok (a fentiek közül)

kokat emelni a nagyobb ipari városokban. A világitással és folyóvízzel is ellátott vásárcsarnokok higiénikusabb és kényelmesebb adás-vevést tettek lehetővé (az elsőt — amely még napjainkban is működik — 1822-ben építették Liverpoolban, már gázvilágitással és friss vízzel ellátva²⁶). Budapest hat vásárcsarnokát 1895 és 1897 között építették fel és nyitották meg, melyekhez az 1930-as évek elején épített Nagyvásártelep járult még.²⁷

A lassanként lényegében is megváltozó, átmeneti jellegű kereskedelmi forma tartalmának mennyiségi növekedését a piaci árusok, kofák számarányának alakulásával jellemezhetjük a magyar népszámlálások foglalkozási adatai alapján (3. táblázat). A legáltalánosabb tanulságok, melyek a piaci árusok, kofák fenti adataiból megállapíthatók, a következők: 1. döntő többségük (70—80%) élelmiszerárusítással foglalkozott; 2. az összes kereskedelmi foglalkozású keresőhöz viszonyítva arányszámuk emelkedése enyhébb, a lakossághoz viszonyított számuk növekedése viszont nagyarányú volt (jól látszik ez, ha összevetjük a tulajdonképpeni kereskedelem ezután sorra kerülő megfelelő adataival); 3. az

²⁶ Dorothy Davis: A History of Shopping. London, 1966. 253.²⁷ Budapest enciklopédia. Budapest, 1970. 374—375.

erősen városi ellátási funkció miatt igen nagymértékű a városba koncentrálódsuk, jól kifejezi ezt a főváros adatainak az országos adatokkal való egybevetése (az első világháború utáni ugrás nagyjából a területi változások s ezek nyomán Budapest szerepének megnövekedése miatt következett be). A piaci, vásárcsarnoki árusítás a kereskedelem modernizálódásának megindulása, az új kereskedelmi formák elterjedése után vesztett jelentőségéből, de nem tűnt el, sőt napjainkig is fennmaradt az európai városok jelentős részében.

A *házalókereskedelem* a régi vándorkereskedelem egyik továbbélő formája volt. A házaló helységről-helysére vándorolva, esetenként házról-házra járva kínálta eladásra áruit, amelyek többnyire a paraszti melléipar termékei voltak. Esetenként a házalók — a paraszti háziipari termékek megvásárlásán túl — összegyűjtő-felvásárló tevékenységet is folytattak, főleg különböző, a mezőgazdasági termelésből származó cikket vásárolva (nyersbőr, toll stb.), esetleg cserekereskedelem formájában. A házalók — akiket a piaci árusokhoz hasonlóan szintén nem tekintettek szorosabb értelemben vett tulajdonképpeni kereskedőknek — engedély alapján árulhattak a vásárokon, hetipiacokon is, bár ilyen tevékenységüket a konkurenciától szabadulni akaró helybeli kereskedők vagy iparosok panaszai alapján gyakran korlátozták. E jelenségek Európa számos országában teljesen általánosak voltak a feudális viszonyok bomlása és a kapitalista viszonyok kialakulása idején.

A házalók tevékenysége egy országon belül gyakran a helyi különbségekből adódó munkamegosztás eredményének realizálását segítette elő. Így például Magyarországon még a XIX. század közepe táján is az északi megyék szlovák paraszti fonó-szövőiparának termékét, a lenvásznat a szlovák házalók az ország középső és déli mezőgazdasági vidékein adták el.²⁸ Sok esetben a házalók tevékenysége nem maradt meg egy ország határai között. A Habsburg-monarchián belül ez eléggé természetes volt, de a Monarchia határait is átlépték a házalók. Magyarország nyugati határszéli megyéiből a szomszédos Alsó-Ausztriába és Stájerországba, az északi megyékből Morvaországba, Sziléziába, Galíciába mentek át a német, zsidó házalók,²⁹ míg a szlovák házalók a cári birodalom területére, Havasalföldre, Moldvába,³⁰ Bulgáriába és Dalmáciába³¹ is eljutottak.

A kapitalista viszonyok fejlődése, az ipar és a közlekedés forradalmának következményei azután mindinkább felszámolták a házalókereskedelem létfeltételeit. A térvesztés előtt azonban sokhelyütt átmeneti fellendülés következett be, mert a kapitalista vállalkozók a modern viszonyoknak jobban megfelelő formák kialakulásáig ezt az ősi kereskedelmi formát is felhasználták áruforgalmuk növelése, új cikkek elterjesztése érdekében. Németországban például a XIX. század harmadik negyedében a házalók száma több mint megkétszereződött, de az 1880—1890-es években általános visszaesés kezdődött.³²

A házalókereskedelem hanyatlásának rohamossá válását olvashatjuk ki a magyarországi adatokból is. (4. táblázat a 641. oldalon.) Az általános csökkenéstől eltérően egyedül a fővárosi házalóknak az ország összes házalóihoz viszonyított számaránya emelkedett az első világháború után, méghozzá jelentősen. Ennek az

²⁸ *Tolnai György*: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Budapest, 1964. 62—65.

²⁹ Országos Levéltár. K. Commissár für Ungarn. Geringer iratok. D. 55. 563 /R. G./ 1849, 3054/G/1849, 3373/G/1849, 4038/G/1849, 5412/G/1849.

³⁰ Országos Levéltár. Geringer iratok. D. 55. 2899/G/1849.

³¹ *Tolnai*: i. m. 66.

³² *Sombart*: i. m. 358—362.

4. táblázat. Házalók (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

		1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes kereskedelmi foglalkozású %ában	Magyarország	8,4	8,5	6,0	2,9	1,8	
	Budapest	4,3	4,0	2,6	1,6	1,1	
Az országos összes %ában	Budapest	8,0	10,0	9,5	23,3	24,7	
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	9,0	9,9	8,3	5,8	4,2
		Budapest	21,6	22,5	16,2	11,6	8,9
	növekedési index	Magyarország	1,00	1,10	0,92	0,64	0,47
		Budapest	1,00	1,04	0,75	0,54	0,41

volt az oka, hogy bár a fővárosi adatok is csökkenést mutatnak, az országos csökkenés sokkal nagyobb volt. A viszonyszámok homogén megoszlás esetében kiküszöbölnek a területben és a népességben bekövetkezett változásokat. A fentemlített arányváltozásnak az a magyarázata, hogy az első világháború előtti Magyarországnak a peremvidékein volt jelentősebb a házalók aránya, azokon a területeken, amelyekről már a múlt század közepével kapcsolatban is szó volt. Ez azt példázza, hogy a kevésbé fejlett területek nyújtottak tovább életlehetőséget e korábbi fejlettségi viszonyoknak megfelelő forma számára.

Az újabb kereskedelmi foglalkozások közé tartozó ügynökök számaránya a kapitalista piacgazdaság igényei következtében kezdetben jelentősebben nőtt (az összes kereskedelmi foglalkozásúaknak 1890-ben 3,5%-áról 1910-ben 5,1%-ára), majd az első világháborút követő gazdasági és területi változások, a kedvezőtlen konjunktúrális viszonyok miatt csökkenni kezdett (1920-ban 4,5%-ra, 1930-ban 3,7%-ra). A népességhez viszonyítva azonban számuk erősebb növekedést és némileg kisebb csökkenést mutatott országos viszonylatban. Az ügynökök nagyvárosi koncentrációja nagyobb volt a kereskedelem átlagánál is (1890-ben 31%, majd egyenletes emelkedés eredményeként 1930-ban már 53%), ami egyértelműen mutatja, hogy tevékenységük milyen szorosan kapcsolódott a fejlődő tőkés gazdasághoz. Még erősebb volt a pénzügyek koncentrációja (az összes pénzügyi foglalkozásúnak 1890-ben 39%-a, 1930-ban 56%-a volt Budapesten), ami kiviláglik abból az eltérésből is, amit a kereskedelmi foglalkozásúaknak a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozásúakhoz történő viszonyításakor a főváros rendre alacsonyabb arányszámait mutatnak az országosakhoz képest.

A kereskedelemhez sorolt *közraktári vállalatokban* foglalkoztatottak csekély arányszáma (ami a kereskedelemben foglalkoztatottak 0,1%-a és 0,3%-a között mozgott) nem tükrözi azt a fontos szerepet, amelyet a közraktárak a kereskedelmi életben játszottak.

A kereskedelem legjelentősebb, legnagyobb létszámú ágát a *tulajdonképpeni kereskedelem* képezi. A városokban a kézművesek mellett már igen korán megjelentek a letelepedett kereskedők, akik boltjaikban folytatták tevékenységüket. Ezt az állandó üzlethelyiségben folytatott letelepedett kereskedelmet nevezzük tulajdonképpeni kereskedelemnek. A XIII—XIV. századtól a XIX. század közepéig a

városi kiskereskedelem viszonylag keveset fejlődött, hiszen a társadalmi-gazdasági viszonyok által meghatározott piacviszonyok nem idéztek elő jelentősebb módosulást. A kezdettől vegyeskereskedést folytató szatócsboltok alig változtak az évszázadok folyamán. A XVIII. századra az áruk fajtái szerinti specializáció kezdetei jelentkeztek csak. Különváltak a tengerentúli ún. gyarmatárúkat (fűszereket, cukrot, festékeket stb.) árusító boltok; az iparcikkekkel kereskedők közül pedig legfeljebb a textiliával, a vas- és acéláruval, az agyag-, porcelán- és üvegáruval, valamint a divat- és díszműáruval kereskedők négy nagyobb csoportja különült el; ehhez járultak kiegészítőként a zsbárusok (szerepük azért volt jelentős, mert a termékeket általában sokkal hosszabb használati időre gyártották, mint a XX. században).³³

A kiskereskedők — így nevezzük a közvetlenül az egyéni fogyasztóknak árusító kereskedőket — száma és aránya a kapitalizmus kora előtt még rendkívül alacsony volt. Kereskedelmük méretei igen szerények voltak, az önálló kiskereskedők kevés alkalmazottat foglalkoztattak, áruforgalmuk értéke és a haszon méretei egyaránt korlátozottak voltak. A városi kereskedők céhszerű érdekvédelmi testületeik segítségével igyekeztek kishatókörü tevékenységükkel szerzett szerény jövedelmüket minden konkurenciával szemben biztosítani. A szűk keretek által meghatározott korlátolt látókör volt a fő jellegzetessége annak a szatócsszellemnek, melynek elmaradott szemlélete a kisméretű kereskedelmi tevékenység velejárójaként konzerválódott a feudalizmust felváltó kapitalizmus idején is. Ez a kisméretű jelleg azonban nem korlátozódott csupán a kiskereskedőkre, hanem — mutatis mutandis — a nagykereskedők egyik típusának is sajátja volt. Míg ugyanis a nemzetközi kereskedelem nagykereskedői koruk tipikus korakapitalista nagytőkésői voltak (monopolisták, kalandor-vállalkozók, tőkés vállalkozók, akiknek egy részéből ipari tőkés lett), addig kialakult a nagykereskedőknek az a típusa is, amelyik nem lépte át összegyűjtő, közvetítő tevékenysége általában nem túl tágas kereteit (a paraszti árutermelés mezőgazdasági vagy ipari termékeinek felvásárlása és továbbítása, az importált vagy hazai manufaktúra áruk továbbítása, szétosztása stb.). E típus plasztikus képét rajzolta meg Max Weber, amikor a tradicionális szellemű vállalkozót jellemezte,³⁴ magyarországi képviselőinek pedig egész körképét nyújtotta Gyömrei Sándor, Pest-Buda kereskedelmét 1849-ig bemutató tanulmányában (a kereskedők egyéb csoportjait is szemléletesen jellemezve.)³⁵

A kapitalista korszak kezdetén a kereskedelem területén eleinte csak csekély fejlődés mutatkozott, s az ipari forradalom kibontakozását követően is még mindig alig figyelhető meg változás. A XIX. század közepén Anglia kereskedelme — Jefferys megállapítása szerint — még inkább a régi, mint az új rendszer jegyeit viselte, jóllehet az ipari forradalom és az urbanizáció gyors növekedése már egyre nyilvánvalóbban új szerkezetet és módszereket igényelt.³⁶ Ezek az új jelenségek többségükben még Angliában is csak a XIX. század közepétől hódítottak érdemlegesen teret, s a tőkés fejlődésben hátrább tartó országokban ehhez képest természetesen további késés tapasztalható.

³³ I. m. 367—369.

³⁴ *Max Weber*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. — Gazdaság és társadalom (szemelvény-gyűjtemény). Budapest, 1967. 326—327.

³⁵ *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. — Tanulmányok Budapest múltjából. XII. kötet. Budapest, 1957. 197—278.

³⁶ *Jefferys*: i. m. 1.

5. táblázat. Tulajdonképpeni kereskedelemmel* foglalkozók (főfoglalkozású keresők) Magyarországon

		1890	1900	1910	1920	1930	
Az összes tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozó (ezer)	Magyarország**	133,9	154,4	201,3	128,3	175,9	
	Budapest	21,3	32,2	43,4	54,8	68,1	
Az összes kereskedelmi foglalkozású %/ó-ában	Magyarország	82,8	79,4	80,1	80,2	85,8	
	Budapest	83,4	78,5	78,6	82,0	86,1	
Az országos összes %/ó-ában	Budapest	15,9	20,9	21,5	42,7	38,7	
10 000 lakosra jutó	összesen	Magyarország	87,9	91,9	110,5	160,8	202,4
		Budapest	420,7	439,7	492,6	589,8	676,3
	növekedési index	Magyarország	1,00	1,05	1,26	1,83	2,30
		Budapest	1,00	1,05	1,17	1,40	1,61

* Az üzlethelyiségben folytatott letelepedett kereskedelem tartozik ebbe a kategóriába, de a magyar foglalkozási statisztika idesorolt néhány kisebb, részben más kereskedelmi ágakkal rokon jellegű szakmát is (pl. zsidókereskedők, bizományosok).

** Magyarországon első világháború előtti területének adatai Fiume nélkül.

Magyarországon a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók számának és arányának alakulását 1890 és 1930 között vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az összes kereskedelmi foglalkozásúaknak a négyötödét többnyire meghaladták, de legalábbis erősen megközelítették (5. táblázat). Az összes kereskedelmi foglalkozásúak (4. táblázat) és a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók adatait összehasonlítva nagy vonásokban azonos tendenciák körvonalai bontakoznak ki. Csúszán egy, nem is túl nagyarányú eltérés érdemel külön figyelmet: a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozóknak az összes népességhez viszonyított növekedési indexei az utolsó időpont (1930) kivételével mind országosan, mind a fővárosban alacsonyabbak, mint a kereskedelmi foglalkozásúak megfelelő indexszámai. Ez azt tükrözi, hogy a kereskedelem többi ágának növekedése kezdetben erőteljesebb volt, mint a tulajdonképpeni kereskedelemé. Ebben a kereskedelem fejlődésének a gazdaság egészével összefüggő sajátos vonása nyilvánul meg. A kezdeti időszakban — mint már láttuk — a prekapitalista eredetű, valamint egyes újabb, a tulajdonképpeni kereskedelemhez nem tartozó (ügynökök) kereskedelmi formák gyorsabban fejlődtek, amihez a kisipar kereskedelmet kiegészítő erőteljes és részben még növekvő szerepe járult. A tulajdonképpeni kereskedelem növekedési ütemének tartósan ezek fölé emelkedése már újabb fejlődési szint elérését jelzi. Ez azonban csak a tulajdonképpeni kereskedelem fejlődését meghatározó tényezők változásainak függvényeként következhetett be.

A szaktereskedelem kiépülése

Az ipari forradalmat követő iparosodás és a városodás előrehaladásával, a munkamegosztás fokozódásának eredményeként jelentősen *megnőtt a fogyasztók tábora*, akik a fogyasztási cikkek vásárlás útján szerzik be. Ugyanakkor *a tömegtermelés kiterjedésének eredményeként az eladásra kínált fogyasztási cikkek mennyisége növekedett, választéka bővült*. A piacviszonyok változása több vonatkozásban is *fejlesztőleg hatott a tulajdonképpeni kereskedelemre* (a piacviszonyok hosszú távú fejlődési trendjét és annak hatásait véve itt csak figyelembe, és eltekintve ezen belül a ciklusok alakulásától, a konjunkturális ingadozásoktól). A népességszám növekedése önmagában is bővítőleg hatott a kereskedelemre, ez azonban még nem jelentett volna aránynövekedést. Az önellátás visszaszorulása, az árutermelés fokozódása viszont már a kereskedelmi forgalom aránynövekedését is maga után vonta. Rohamosan nőtt a munkásosztály, valamint az egyéb alkalmazottak (hivatalnokok, értelmiség stb.) száma. Emelkedett — bár eleinte csak lassan táguló körben — az egy főre eső fogyasztás. Az életkörülmények javulása, modernizálódása abban is megnyilvánult, hogy a korábban luxuscikkeknek számító, csak kevesek által fogyasztott, illetve használt cikkek fogyasztóköre szélesedni kezdett. A kereskedelem tevékenységi köre azáltal is bővült, hogy a természetbeni bérezés, illetve az a rendszer, amelynél a munkások a tőkés vállalat boltjában voltak kénytelenek vásárolni (truck-system) — ami kezdetben, az új ipari vagy bányász településeken, nemcsak a vállalat kényszere, hanem a kereskedők jelenlétének hiánya miatt is bekövetkezhetett — a XIX. század folyamán visszaszorulóban volt, majd a legtöbb államban a törvényhozás meg is tiltotta azt. Jellemző, hogy a kevésbé fejlett területeken a mezőgazdasági munkások természetbeni bérezése az iparra vonatkozó tilalom után még hosszabb ideig szokásban volt (Magyarországon például az 1898. évi tiltó törvény — 1898: II. tc. 32. § — után még mintegy fél évszázadig).

A változások egyik, teljesen általánosan jelentkező hatása a szatócsboltok, *vegyeskereskedések* szaporodása volt. A városok növekvő népessége a kereskedelem bővülését igényelte, illetve a lakosság fokozódó fogyasztása egyre több, állandó üzlethelyiségben árusító kereskedő számára nyújtott megélhetési lehetőséget. A piaci kereskedelem ugyanis az igen dinamikus növekedés ellenére sem volt képes a növekvő szükségletek kielégítésére. A kis boltok területileg rugalmasan nyomon követték a lakosságot, amelynek az időjárásra és az időre való tekintet nélkül rendelkezésére állhattak. A szatócsboltok a mindennapi közszükségleti cikkek viszonylag széleskörű választékával felszerelve nemcsak élelmiszereket és élvezeti cikkeket, de különféle, főleg gyakrabban keresett — leginkább a háztartásokban használt — iparcikkeket is árusítottak, ami a vásárlókhöz való rugalmas alkalmazkodás újabb oldalát jelentette. Mégis forgalmuk nagyobb részét nem az iparcikkek tették ki a városokban, ahol külön szakboltok álltak rendelkezésre e téren. A falvakban — esetleg a kisebb, illetve a korábbi mezőgazdasági jellegtől még kevésbé megszabadult városokban — ezzel szemben az iparcikkeknek lényegesen fontosabb volt a szerepe a vegyeskereskedések forgalmában. A városokkal szemben ugyanis a falvakban — amelyekben az önellátás különösen az élelmiszerellátás terén még sokáig jelentős maradt — a vegyeskereskedés volt gyakran az egyetlen bolt, amelynek az iparcikkellátás terén nem volt helyi kereskedő versenytársa. Míg tehát a városokban az említett változások hatása többek között abban mutatkozott meg, hogy egy-egy adott városban nőtt a szatócsboltok,

vegyeskereskedések száma, addig a falvakban a hatást a leggyakrabban az jelezte, hogy ahol addig még nem volt, ott is megjelent a bolt.

A gazdasági és társadalmi változások további hatása a tulajdonképpeni kereskedelemre az élelmiszereket, valamint a mezőgazdasági termékeket árusító *szakboltok* megjelenésében is felismerhető. Ennek első jeleit tulajdonképpen már korábban is megtaláljuk a gyarmatárúkkal kereskedő boltok különválásában, melyek utódai a nagyszámú fűszerüzletek. Ezek jelentős része sok helyen kevéssé különbözött a szatócsboltoktól, mert fűszeren és élelmiszeren kívül élvezeti cikkeket és a háztartásban használatos tisztítószereket — valamint korábban a világitáshoz szükséges szereket — is árusított. Mellettük azután az élelmiszer-kereskedelem sokféle szaküzlete vált külön, gyakran a piaci árusításban már kialakult specializáció szerint (tej és tejtermék, baromfi és tojás, hal, főzelék és gyümölcs stb.), esetenként azonban sajátos városi szakkereskedések is létrejöttek (pl. csemegekereskedés). A mezőgazdasági termékeket árusító boltok részben szintén a piacok, nagyobb részben azonban inkább a vásárok kereskedelmi forgalmának az örökösei. Szakosodásuk többnyire magától értetődő: kereskedés élő állatokkal (marha, sertés, ló, juh) és állati termékekkel (nyersbőr, gyapjú, csont, toll stb.), gabonával és egyéb terményekkel (részben feldolgozott formában is, így pl. őrleményekkel, valamint mindenféle növényi termékkel).

A fogyasztópiac növekedésének és a fogyasztási cikkek tömegtermelése kiterjedésének másik fontos következménye a tulajdonképpeni kereskedelemben az iparcikket árusító szakboltok megjelenése, illetve számának növekedése és árufajták szerint fokozódó differenciálódása volt. Az iparcikkboltok szaporodását, az iparcikk-kereskedelem kiterjedését egyaránt befolyásolta az, hogy a kisipar milyen mértékben elégítette ki a lakosság szükségleteit, — illetve milyen volt a házilag készített cikkek aránya, — valamint az, hogy a gyáripár mikor és milyen mértékben tért rá az egyes fogyasztási cikkek gyártására. A ruházati cikkek csoportja azt példázza még Anglia esetében is, hogy milyen jelentős fáziskülönbség volt a textilipar forradalmasodása és a ruházati ipar nagyüzemi formájának megjelenése között (hasonló volt a helyzet a bőr- és a cipőiparnál is). A vasipari és műszaki cikkek, valamint a vegyipari termékek esetében az a késedelmi tényező, amit az iparosodás folyamán egy-egy ágazat forradalmasodásának későbbi kezdete jelentett, még azzal is kiegészült, hogy mikor jelentek meg az újabb találmányok révén az új iparcikkek és váltak jelentősebb mennyiségben eladásra kínált áruvá, illetve egyáltalán mikor jelentkezhetett kereslet irántuk. Már a felemlített néhány tényező is azt indokolja, hogy az iparcikk-kereskedelem fáziskésésben legyen az iparosodáshoz képest, másrészt viszont egy-egy új ipari ág fellendülése rohamos növekedést vonjon maga után a megfelelő kereskedelmi területen is. A fentieket még azzal kell kiegészíteni, hogy a vas- és gépipar fejlődése nemcsak a fogyasztási cikkekkel, de a termelőeszközökkel (szerszámok, gépek, félkésztermékek) folytatott kereskedelmet is fejlesztette. Az életviszonyok modernizálódásának, a kulturális színvonal emelkedésének következtében bővült a könyv-, folyóirat- és napilapforgalom, a papír- és írószer-kereskedelem, a gyógyszerforgalom. Az önellátás visszaszorulása, a munkamegosztás fokozódása és a városodás ösztönzőleg hatott a fűtőanyag- és építőanyag-kereskedelemre is.

A tömegtermelés térhódításának további hatása a kereskedelemmel foglalkozó személyeket érintette. A szakkereskedelem ugyanis eddig többségében az iparhoz hasonlóan tanult mesterség volt, amelyet előbb tanoncként el kellett sajátítani. A kereskedő feladata nemcsak az áruk mérése, szétosztása, darabolása, csomagolása volt, hanem egyes — főleg összevegyítési, kikészítési — műveleteket

maga kellett elvégezzen, amelyekkel az árut fogyasztásra, illetve használatra alkalmassá tette (pl. a kávé pörkölése, a kávé- és teakeverék elkészítése, a festékek keverése). Az áruk beszerzésénél és eladásánál szintén nagy szükség volt a szakértelemre, hiszen a minőség ismeretétől és az ár megállapításától függhetett az elért haszon nagysága. A tömegtermelés kiterjedése azután az áruk mennyiségét ugrásszerűen növelte, minőségüket pedig standardizálta. Az áruk márkázásának bevezetése (védjegy alkalmazása), a gyártó részéről történő reklámozása, majd később az eladásra szánt mennyiségek gyári csomagolása nagyrészt szükségtelenné tette a kereskedők említett szakmai tevékenységét, s ennél fogva szakismeretük egy része feleslegessé vált. Ez az állapot már a XX. századi kereskedelemre jellemző, s csak a gazdasági fejlődés egyéb tényezőitől függő időszakról vált általánosabban meghatározóvá az egyes országokban. Az iparcikk-kereskedelem esetében a szakjelleg említett visszaszorulásának többnyire az a változás felel meg, amit a fogyasztókkal közvetlen kapcsolatban álló kisiparosokat felváltó szakboltok elterjedése jelentett.

A tulajdonképpeni kereskedelem fejlődését Magyarország esetében ismét konkrét adatok alapján is szemügyre vesszük. Előzőleg azonban kereskedelmi ágak szerint rendezni kell az adatokat, hogy a statisztikai gyakorlat nyújtotta lehetőségek minél jobb felhasználásával sikerüljön a gazdaságtörténeti-közgazdasági vizsgálat szempontjait érvényesíteni. E célkitűzés megvalósítása érdekében a rendelkezésre álló statisztikai anyagot át kellett csoportosítani (a 6/B. táblázat a 648. oldalon röviden felsorolja, hogy mit tartalmaznak az egyes kereskedelmi ágak). Ennek során azonban nem csupán a korabeli statisztikai gyakorlat kialakult rendszere, hanem az egyes ágak sajátosságai is korlátozólag hatnak a minél homogénebb csoportok kialakításában. Jellemző példája ennek az élelmiszer-kereskedelem elkülönítésének nehézsége, ami elsősorban a fentebb már jellemzett vegyeskereskedelem lényegéből fakad. Megjegyzendő, hogy ebben az esetben még a forgalmi adatok birtokában sem lenne a kérdés könnyebben megoldható, hiszen a kis szatócsoboltok, vegyeskereskedések (amelyek adatait — a magyar statisztikai gyakorlattól eltérően — mint alapjában azonos jellegűekét,³⁷ egy csoportba összevontuk) tulajdonosai általában nem rendelkeztek olyan nyilvántartással, amely lehetővé tette volna az élelmiszerek — valamint esetleg még a mezőgazdasági termékek — és az iparcikkek forgalmának elkülönítését. Adataink tehát több vonatkozásban is csak a főbb arányok és tendenciák körvonalainak bemutatására alkalmasak (ami viszont nem egy esetben — nemzetközi összehasonlítás esetén — még napjainkban is tapasztalható).

A 6/A. táblázat (a 647. oldalon) a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók számát tartalmazza kereskedelmi áganként. Az első világháború előtti és utáni adatok azonban a közben bekövetkezett területi és népességbeli változások miatt nem hasonlíthatók közvetlenül össze a fejlődés bemutatása céljából. Ezért a tulajdonképpeni kereskedelem magyarországi folyamatos fejlődését viszonyszámok segítségével tehetjük vizsgálat tárgyává. Elsőként az egyes *kereskedelmi ágak nagyvárosba koncentrálódását* jellemezzük azzal, hogy a tulajdonképpen-kereskedelemmel foglalkozók közül hány százalék jutott a fővárosba (6/A. táblázat). A legszembeszökőbb jelenség az, hogy a budapesti kereskedelemnek az

³⁷ A modern üzleti élet enciklopédiája. Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona. Szerkesztette: Schack Béla. Budapest, 1934. IV. köt. 173, 335—336.

6. táblázat A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók (főfoglalkozású keresők) Magyarországon* 6/A.

Kereskedelmi ág	Összes kereső (ezer)					Budapest az országos összes %-ában				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	27,4	31,5	46,5	27,9	38,5	18	23	21	37	29
2. Vegyeskereskedelem	51,0	49,9	54,3	26,6	30,4	4	3	2	17**	12**
3. Mezőgazdasági termék	10,4	12,1	13,4	9,5	10,3	20	20	18	37	26
Élelmiszer és mezőgazdasági termék (1—3)	88,8	93,5	114,2	64,0	79,2	10	12	12	28	22
4. Ruházat, textília	19,0	23,8	34,4	18,3	29,2	27	30	30	49	49
5. Vas- és műszaki cikk	3,6	5,0	9,1	6,1	9,9	20	31	37	59	50
6. Vegyes iparcikk	6,8	8,5	11,9	8,6	9,8	33	41	42	61	55
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,6	1,1	2,2	3,2	5,2	78	73	62	70	62
8. Könyv- és műkereskedés	1,4	2,9	3,9	4,3	6,0	38	52	49	68	59
Iparcikk (4—8)	31,4	41,3	61,5	40,5	60,1	29	35	36	56	52
9. Fűtő- és építőanyag	6,9	9,2	13,0	6,9	11,0	20	27	24	47	36
10. Egyéb	6,8	10,4	12,6	16,9	25,6	28	38	38	62	61
Összesen	133,9	154,4	201,3	128,3	175,9	16	21	22	43	39
Összes népesség						3	4	5	12	12

* Magyarország első világháború előtti területének adatai Fiume nélkül.

** Fogyasztási szövetkezetek nélkül: 7.

országoshoz viszonyított aránya jóformán minden ágban és időpontban a lakosságszám arányának a többszöröse volt. Egyedüli kivétel a vegyeskereskedelem csoportja 1900-ban és 1910-ben, amikor is ennek valamelyest alacsonyabb volt az aránya a lakosságnál. Ez a csoport egyébként minden időpontban a legalacsonyabb részarányal szerepelt, — ha az összehasonlíthatóság érdekében eltekintünk a csak 1920 óta külön feltüntetett fogyasztási szövetkezetek adataitól, — ami azt támasztja alá, hogy a vegyeskereskedés, mint kevésbé fejlett kereskedelmi forma inkább megfelelt a vidéki — elsősorban a falusi —, mint a nagyvárosi-városi viszonyoknak. A fővárosi kereskedelemnek és lakosságnak az országoshoz viszonyított arányait az egyes időpontokban egymáshoz viszonyítva azt tapasztaljuk, hogy a tulajdonképpeni kereskedelem aránya ugyan mindig többszöröse a lakosságénak, de a kettő hányadosa végig — 1900 és 1920 között jelentősebben — csökkenő tendenciát mutat (5,33-ról 3,25-re). Ez a gazdasági fejlődés előrehaladására, a kereskedelem tevékenységének országos szintű elterjedésére vet fényt. Ha viszont az egyes kereskedelmi ágak fővárosi részarányát tekintjük, akkor a vas- és műszaki cikkek, a vegyes iparcikkek, a gyógyszerek és vegyi cikkek, valamint a

6/B.

A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók kereskedelmi áganként

1. Élelmiszer	élelmiszer, ital, élvezeti cikk
2. Vegyeskereskedelem	élelmiszer és iparcikk — vegyeskereskedő, szatócs, fogyasztási szövetkezet (1920 óta külön föltüntetve)
3. Mezőgazdasági termék	állat (baromfi és hal nélkül), állati és növényi termék
4. Ruházat, textília	
5. Vas- és műszaki cikk	vasáru, szerszám, műszer, gép, jármű
6. Vegyes iparcikk	háztartási cikk; óra, ékszer; látszer; hangszer; agyag- és üvegáru; bútor; bőráru; díszműáru; papír- és írószer
7. Gyógyszer, vegyi cikk	
8. Könyv- és műkereskedés	könyv- és lapkereskedő és kiadó
9. Fűtő- és építőanyag	fa és egyéb erdei termék, bányatermék, ásvány, építőanyag
10. Egyéb	zsebárus, bizományos és szállító, munkaközvetítő, hirdetés-vállalkozó stb.

könyv- és műkereskedés csoportjánál jelentkező erős nagyvárosi koncentrálttság a gazdasági modernizálódás viszonylag friss voltára hívja fel a figyelmet. Előrehaladás az országos elterjedésben természetesen ezen a téren is volt, ami akkor észlelhető, ha az 1920-tól megnövekedett fővárosi arányoknál ez esetben is figyelembe vesszük a népesség aránynövekedését. Az iparcikk-kereskedelem általában magas fővárosi koncentrálttsága mellett figyelmet érdemel az egyéb kereskedelmi ágak csoportjának ezt némileg meg is haladó aránya. Ezek részben olyan ágak, amelyek a gazdaság modernizálódásával fejlődtek ki (hirdetés, munkaközvetítés stb.), részben olyanok, amelyek a nagyvárosi sajátos életkörülményekkel állnak szoros kapcsolatban (ilyen például a használtcikk-kereskedelem, aminek azonban csak egyik részét bonyolították le a tulajdonképpeni kereskedelemhez tartozó zsebárusok, míg másik részét a velük hozzávetőleg azonos számú házalókereskedők és piaci árusok folytatták).

Az *ágazati szerkezetet* bemutató 7. táblázat (a 649. oldalon) a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók kétféle megoszlásával a kereskedelem két fontos, jellemző mutatójára enged következtetni. Az önálló keresők megoszlásából megközelítő pontossággal látható a boltok megoszlása (a kettő közötti eltérések oka az, hogy a foglalkozási statisztikából a szövetkezeti és a részvénytársasági fiókhálózati boltok külön önálló kereskedők hiányában értelemszerűen nem tűnhetnek elő, amit viszont a kereső foglalkozást átmenetileg nem folytatók adatainak szerepeltetése ellensúlyoz). Az összes keresők megoszlásából a kereskedelmi forgalom, az áruösszetétel hozzávetőleges alakulására következtethetünk (a képet több tényező torzíthatja, ugyanis a foglalkozást átmenetileg nem folytatók — munkanélküliek stb. — adatai növelően hatnak rá, míg az egyes kereskedelmi ágak sajátosságai — attól függően, hogy milyen az adott szakmában a forgalom és a létszám közötti átlagos viszony — növelő, illetve csökkentő módosító hatást fejtenek ki, például ilyen hatások figyelhetők meg a vegyeskereskedelem, illetve a gabonakereskedelem esetében).

7. táblázat. A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók megoszlása Magyarországon, %-ban

Kereskedelmi ág	Önálló kereső					Összes kereső				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	19,1	18,7	21,7	26,8	29,0	20,5	20,3	23,0	21,7	21,8
2. Vegyeskereskedelem	43,9	44,3	40,8	22,6	25,0	38,1	32,3	27,0	20,7	17,3
3. Mezőgazdasági termék	9,9	9,6	8,6	10,3	8,6	7,7	7,9	6,7	7,4	5,9
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	72,9	72,6	71,1	59,7	62,6	66,3	60,5	56,7	49,8	45,0
4. Ruházat, textília	9,8	10,1	10,9	14,8	12,3	14,2	15,5	17,1	14,3	16,6
5. Vas- és műszaki cikk	1,6	1,8	1,9	3,3	3,3	2,7	3,2	4,5	4,8	5,7
6. Vegyes iparcikk	4,8	4,8	4,6	7,4	5,2	5,1	5,5	5,8	6,7	5,6
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,3	0,4	0,6	1,9	2,2	0,4	0,7	1,1	2,5	2,9
8. Könyv- és műkereskedelem	0,7	0,8	0,9	1,4	1,3	1,1	1,9	2,0	3,3	3,4
Iparcikk	17,2	17,9	18,9	28,8	24,3	23,5	26,8	30,5	31,6	34,2
9. Fűtő- és építőanyag	4,1	4,6	5,2	5,5	6,0	5,1	5,9	6,5	5,4	6,3
10. Egyéb	5,8	4,9	4,8	6,0	7,1	5,1	6,8	6,3	13,2	14,5

Az élelmiszer-kereskedelem kiterjedését jelzi az önállók, azaz a boltok jelentős aránynövekedése, amivel szemben az összes keresők mérsékelt aránynövekedése arra hívja fel a figyelmet, hogy sok kis bolt (az összesnek az első világháború előtt egyötöde körül, utána egynegyede felett) bonyolította le a fajlagosan csökkenő — vagy legalábbis nem növekvő — forgalmat. A vegyeskereskedelem jelentősen csökkenő arányszámai — melyek zuhanását az idesorolt fogyasztási szövetkezetek megjelenése bizonyosan mérsékelte — negatív oldalról mutatják a belkereskedelem meginduló modernizálódását. A századfordulón még majd minden második bolt vegyeskereskedés volt, míg 1930-ban már csak minden negyedik, amivel a forgalom megfelelő esése is együttjárt. A vegyeskereskedések, a szatócsboltok visszaszorulásával egyidejűleg elsősorban a fűszerüzletek törtek előre, amelyek ha árultak is iparcikkeket, de sokkal kevesebb félétt, s így ágazati profiljuk lényegesen egyértelműbb volt. A mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelem aránya bár hullámzó, de egészében csökkenő jellegű volt.

Az iparcikk-kereskedelem összességében mintegy 50%-os emelkedést ért el a vizsgált időszakban. E csoportnak több mint a felét a ruházati cikkekkel és textiliával folytatott kereskedelem tette ki, s arányát tekintve a következő helyen a többségében fogyasztási cikkekkel folytatott vegyes iparcikk-kereskedelem állt. Az általánosan növekvő arányszámok közül kiemelkedik e két kereskedelmi ág boltjai arányának megugrása 1920-ban, amihez képest 1930-ban már aránycsökkenés következett be. Ha ezt még kiegészítjük a feltűnő jelenséggel, hogy a ruházati és textilkereskedelem összes keresőinek, s feltehetőleg összes forgalmának aránya 1920-ban visszaesett 1910-hez képest, akkor kezd kibontakozni szemünk előtt az első világháborút közvetlenül követő időszak körülményeinek sajátos — a következőkben más oldalról is megvizsgált — hatása a kereskedelemre. Az arány szempontjából harmadikként következő vasárúkkal és műszaki cikkekkel folytatott kereskedelem is mutatott részben hasonló tendenciát, ennél fon-

tosabb azonban a forgalom jelentős növekedésére utaló kétszeres aránynövekedés az összes keresőknél. A gyógyszer- és vegyi cikk-kereskedelem arányának növekedése egyenesen rohamos volt (egyharmadról két-három százalékra), s a könyv- és műkereskedése is erőteljesnek mondható. A külön csoportosított fűtőanyag- és építőanyag-kereskedelem szintén emelkedő tendenciát mutatott, szoros kapcsolatban az életkörülmények változásával és az urbanizáció előrehaladásával. Az egyéb kereskedelmi ágaknak az első világháború előtt ingadozva, utána erősen emelkedő aránya viszont nem csupán a — már a fővárosi magas koncentrátsággal kapcsolatban említett — modernizálódás következménye. Itt szerepelnek ugyanis a közelebről nem körülhatárolt, vagy máshova be nem osztható kereskedelmi jellegű foglalkozásúak, akiknek részesedése a csoporton belül nemcsak növekedett, de túlnyomóvá is vált (1920-ban a háromötödöt, 1930-ban a négyötödöt is túlépte). Ez az aránynövekedés tehát a statisztika gyakorlatával és az adott gazdasági viszonyokkal (új kereseti lehetőségek, állandó alkalmazás hiánya stb.) is összefüggött.

A tulajdonképpeni kereskedelem ágazati megoszlásának vizsgálata azzal a fő tanulással jár, hogy az ipari forradalom kibontakozását követően a belkereskedelemben jelentős szakosodási folyamat kezdődött. A fejlődésnek indult szakkereskedelmen belül a legnagyobb részarányal természetesen a hagyományos fogyasztással kapcsolatos élelmiszer- és ruházati cikk-kereskedelem bírt, viszont a legjelentősebb aránynövekedést az élet modernizálódásával szorosan összefüggő ágak (műszaki és vegyi cikkek stb.) mutatták, bár arányuk még így is viszonylag szerény maradt. A két legjellemzőbb arányeltolódást a vegyeskereskedelem visszaszorulásában, illetve az iparcikk-kereskedelem előretörésében határozhatjuk meg. Adatainkból arra is következtethetünk, hogy a bolthálózat terén kisebbek voltak a változások a modernizálódás irányába, amit leginkább az jelez, hogy a kisméretű és kisforgalmú vegyeskereskedések, szatócsboltok, valamint élelmiszerüzletek a csökkenés ellenére is végig igen jelentős arányt őriztek meg. A modern belkereskedelem fejlődésének első korszakát mégis leginkább a szakkereskedelem kiépülése jellemezte.

Az egyes kereskedelmi ágak boltjainak méretére s ezen keresztül forgalmára következtethetünk abból is, hogy átlagosan hány alkalmazottat foglalkoztattak bennük. Ezt a 8. táblázat (a 651. oldalon) a *100 önállóra jutó alkalmazottak számával* ábrázolja országos átlagban és a fővárosban külön is. A tulajdonképpeni kereskedelem egésze általános növekedést mutatott az első világháború előtt, majd 1920-ban a legtöbb ág — közöttük az iparcikk-kereskedelem együttesen is — jelentősen visszaesett, de 1930-ra ismét általános emelkedés következett be. Az általános képhez az is hozzátartozik, hogy a fővárosi adatok az országosnak nagyjából kétszeresére rúgtak. Az alkalmazotti létszám alapján arra következtethetünk, hogy az iparcikk-boltok általában másfél-kétszer akkorák voltak, mint az élelmiszer és a mezőgazdasági termék kereskedések (az előbbieket átlagban országosan 2—3, a fővárosban 4—5, az utóbbiak 1—1,5, illetve 2—3 alkalmazottal dolgoztak). Az egyes kereskedelmi ágak sajátosságait figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a vegyeskereskedelem (a fogyasztási szövetkezetek nélkül, amelyek vonatkozásában ez a mutató tulajdonképpen nem értelmezhető) volt a legalacsonyabb alkalmazott-számmal dolgozó ág, s az arány csökkenő tendenciát mutatott (1930-ban átlagban az önállók kétharmadára jutott csak egy-egy alkalmazott). Az élelmiszer-kereskedelem esetében a fővárosi adatok csökkenő irányzata jelentett eltérést az országoshoz, illetve az általánoshoz képest. A könyv- és műkereskedés csoportja mind az erős növekedéssel, mind a kiemelkedően magas alkalma-

8. táblázat. 100 öndllóra jutó alkalmazott a tulajdonképpeni kereskedelemben

Kereskedelmi ág	Magyarország					Budapest				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	136	159	166	128	132	254	240	228	153	192
2. Vegyeskereskedelem*	92	56	65	159	114	90	72	86	597	269
3. Mezőgazdasági termék	73	97	95	103	113	308	315	388	325	336
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	101	99	100	135	122	207	209	224	231	222
4. Ruházat, textília	219	264	293	173	319	380	465	497	211	425
5. Vas- és műszaki cikk	267	343	481	300	435	544	625	752	331	508
6. Vegyes iparcikk	139	173	225	159	231	389	359	434	197	298
7. Gyógyszer, vegyi cikk	238	287	324	267	318	413	419	472	283	351
8. Könyv- és műkereskedés	244	441	447	568	687	413	821	851	820	960
Iparcikk	203	256	304	209	336	395	466	527	260	429
9. Fűtő- és építőanyag	174	206	211	174	223	235	231	248	236	244
10. Egyéb	96	231	227	522	533	159	429	436	897	948
Összesen	121	139	150	182	209	263	318	360	295	390
* Fogyasztási szövetkezetek nélkül				71	61				96	66

zotti létszámmal kiugrott a többiek közül, ami jelentős mértékben az idesorolt könyv- és lapkiadók és -terjesztők sajátos üzletágának volt köszönhető.

Az alkalmazotti arányszám első világháború utáni általános erőteljes csökkenése (a kivételt képező vegyeskereskedelem, könyv- és műkereskedelem és az egyéb csoportok eltérő viselkedésére részben a fentebb említett tényezőkben lehetünk magyarázatot) a körülmények sajátos alakulására enged következtetni, különösen, ha ezt egybevetjük a 7. táblázatban látható, már említett ágazati aránynövekedéssel, és figyelembe vesszük a következő táblázatnak (9/A.) a népességhez viszonyított igen erőteljes fajlagos növekedési adatait. Az ipari forradalom kibontakozása nyomán ugyanis a belkereskedelem fejlődése a kereskedők, a kereskedelmi vállalatok gazdasági megerősödésével járt együtt, ami az önállókhöz viszonyított alkalmazotti létszám növekedésében is megnyilvánult (a tőkés fejlődésben már előbbre tartó országokban a koncentráció természetesen erőteljesebb volt a magyarországinál). Az első világháború következtében bekövetkezett gazdasági leromlás, az átmenetileg nagyfokú áruhiány és közellátási zavarok, a békegazdálkodásra való áttérés nehézségei a kereskedelem fejlődését, erősödését visszavették. Ezt tükrözte az alkalmazotti arányszám részleges csökkenése is, ami azonban nem jelentette egyúttal az alkalmazottak, még kevésbé az önálló kereskedők számának csökkenését. Ellenkezőleg, mindkettő, de különösen az önálló kereskedők nagy számbeli és aránybeli növekedése következett be. Ez azonban nem a kereskedelmi forgalom jelentősebb fokozódásának, hanem a súlyos körülmények között megélhetést kereső kisemberek (köztük olyanok is, akik korábban nem foglalkoztak kereskedelemmel) gyakran nem eléggé megalapozott próbálkozásainak átmeneti eredménye volt (hasonló jelenség megfigyelhető a kisipar esetében is, de a szakképzettségi követelmény korlátozó hatása miatt sokkal

kisebb arányban). A kereskedők számának növekedése — ami a háborút követő infláció tartama alatt még tovább fokozódott — és a kedvezőtlen gazdasági viszonyok közötti ellentmondásra már a statisztika korabeli készítői és feldolgozói is rámutattak,³⁸ de anélkül, hogy ennek szélesebb összefüggéseire, a Magyarországon kívüli hasonló jelenségre kitértek volna. A mélyebben fekvő okok azonban általános érvényű tanulságokkal szolgálnak a kereskedelem fejlődését illetően, ezért ezekre még több vonatkozásban is érdemes lesz visszatérni.

A kereskedelem fejlődését, egyes ágai növekedését legjobban — nemzetközi összehasonlítást is lehetővé téve — talán a népességhez viszonyított fajlagos adatok alakulása szemlélteti. A 9/A. táblázat (a 653. oldalon) a 10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozású önálló és összes keresők adataival egyúttal a boltok és a forgalom alakulására is enged következtetni, míg a 9/B. táblázat (a 653. oldalon) az ezekből számított indexekkel a növekedés összehasonlítását teszi lehetővé. A két táblázat legfontosabb, szembeszökő tanulsága az, hogy a kereskedelem összességében és részleteiben — kisszámú kivételtől eltekintve — az általános növekedés képét mutatja a vizsgált időszakban. Adataink a növekedés erőteljesebb voltára utalnak az összes kereskedelmi foglalkozású, illetve a forgalom esetében, mint az önálló kereskedőknél, illetve a bolthálózatnál (bár az első világháborút követően a növekedés képe változatlan országterületen bizonyára kisebb mértékű és eltérő megoszlású volt). Nagyobb növekedés észlelhető az iparcikk-kereskedelem csoportjánál, mint a többi kereskedelmi ágánál. Csökkenést viszont egyértelműen csak a vegyeskereskedelem mutatott, aminek visszaszorulásáról már korábbi adataink alapján is képet nyertünk, míg a többi ág esetében a visszaesés csak szórványos volt (két-két ág 1, illetve 2 időpontban).

A tulajdonképpeni kereskedelemnek a két táblázatból (9/A. és 9/B.) kirajzoló országos fejlődésvonalához képest a fővárosi kereskedelem néhány vonatkozásban jellemző eltérést mutat. A nagyváros korábban fejlődésnek indult kereskedelmének növekedése — mint a 6/A. táblázat tanulságai is jelezték — már csak kisebb mértékű volt akkor, amikor a kisebb városok, községek jelentősebb kereskedelmi fejlődése megindult. Az országos növekedési indexek ezért másfélszer-kétszer magasabbak a nagyvárosiaknál. Másrészt viszont a népességhez viszonyított fajlagos adatok a nagyvárosban két-háromszor — esetenként négy-öttször is — magasabbak a megfelelő országos adatoknál (ez még a mezőgazdasági termék-kereskedelem esetében is így volt, amely pedig a fővárosban — az országtól eltérően — egyértelműen csökkenő tendenciájú volt). A magasabb gazdasági fejlettséggel együttjáró fejlettebb kereskedelemről vallanak tehát adataink, akár az idő előrehaladásával, akár azonos időpontban különböző területeken vizsgáljuk azokat. Ugyanez mutatkozik meg az első világháborút követő változások eredményeként is. Magyarország e változások hatására agrárországból agrár-ipari országgá vált, s a munkamegosztás magasabb fokával együttjáró nagyobb kereskedelmi fejlettség olvasható ki a fajlagos adatoknak az első világháborút követő megugrásából is. Különösen erőteljes volt ez a megugrás az iparcikk-kereskedelem terén. Mindez kiegészíti és alátámasztja a kereskedelem ágazati szerkezetéről mondottakat.

A tulajdonképpeni kereskedelem fejlődésével, a belkereskedelem modernizálásával, a szakkereskedelem kiépülésével kapcsolatban Magyarország adatai alapján tett legáltalánosabb megállapítások azokat az alapvető fejlődésvonalakat jellemzik, amelyek a munkamegosztás fokozódásával, az iparosodással, az urba-

³⁸ Bene Lajos: Budapest székesfőváros kereskedői. Buda pest, 1929. 37, 51—59, 75—77.

9. táblázat. 10 000 lakosra jutó tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók Magyarországon

9/A.

Kereskedelmi ág	Önálló kereső					Összes kereső				
	1890	1900	1910	1920	1930	1890	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	7,6	7,2	9,6	15,3	19,1	18,0	18,7	25,7	34,9	44,3
2. Vegyeskereskedelem	17,5	17,1	18,0	12,9	16,3	33,5	29,7	29,8	33,3	35,0
3. Mezőgazdasági termék	3,9	3,7	3,8	5,9	5,6	6,8	7,2	7,4	11,9	11,9
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	29,0	28,0	31,4	34,1	41,0	58,3	55,6	62,7	80,1	91,2
4. Ruházat, textília	3,9	3,9	4,8	8,4	8,0	12,5	14,2	18,9	23,0	33,6
5. Vas- és műszaki cikk	0,6	0,7	0,9	1,9	2,2	2,4	3,0	5,0	7,6	11,4
6. Vegyes iparcikk	1,9	1,8	2,0	4,2	3,4	4,5	5,1	6,5	10,8	11,4
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,1	0,2	0,3	1,1	1,4	0,4	0,6	1,2	4,1	5,9
8. Könyv- és műkereskedés	0,3	0,3	0,4	0,8	0,9	0,9	1,7	2,2	5,4	6,9
Iparcikk	6,8	6,9	8,4	16,4	15,9	20,7	24,6	33,8	50,9	69,2
9. Fűtő- és építőanyag	1,6	1,8	2,3	3,2	3,9	4,5	5,5	7,1	8,6	12,6
10. Egyéb	2,3	1,9	2,1	3,4	4,6	4,4	6,2	6,9	21,2	29,4
Összesen	39,7	38,6	44,2	57,1	65,4	87,9	91,9	110,5	160,8	202,4

9/B.

Kereskedelmi ág	Növekedés (1890 = 1,00)							
	Önálló kereső				Összes kereső			
	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
1. Élelmiszer	0,95	1,26	2,01	2,51	1,04	1,42	1,94	2,46
2. Vegyeskereskedelem	0,98	1,03	0,74	0,93	0,89	0,89	0,99	1,04
3. Mezőgazdasági termék	0,95	0,97	1,51	1,44	1,06	1,09	1,75	1,75
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	0,97	1,08	1,18	1,41	0,95	1,08	1,37	1,56
4. Ruházat, textília	1,00	1,23	2,15	2,05	1,14	1,51	1,84	2,69
5. Vas- és műszaki cikk	1,16	1,50	3,17	3,67	1,25	2,08	3,17	4,75
6. Vegyes iparcikk	0,95	1,05	2,21	1,79	1,13	1,44	2,40	2,53
7. Gyógyszer, vegyi cikk	2,00	3,00	11,00	14,00	1,50	3,00	10,25	14,75
8. Könyv- és műkereskedés	1,00	1,33	2,67	3,00	1,89	2,44	6,00	7,67
Iparcikk	1,01	1,24	2,41	2,34	1,19	1,63	2,46	3,34
9. Fűtő- és építőanyag	1,13	1,44	2,00	2,44	1,22	1,58	1,91	2,80
10. Egyéb	0,83	0,91	1,48	2,00	1,41	1,57	4,82	6,68
Összesen	0,97	1,11	1,44	1,65	1,05	1,26	1,83	2,30

nizációval mindenütt megjelennek. Az időbeli és helybeli eltérések miatt fellépő különbözőségek ellenére is ezek lényegében általános érvényűeknek tekinthetők. A konkrét példán való bemutatás előnye a történeti realitás, hátránya viszont az egyedi jelenségeknek az általánost módosító hatása. Az ezekre való utalások azonban remélhetőleg nemcsak azt eredményezték, hogy a magyar fejlődésre valamilyest fényt vessenek, hanem segítettek az egyediben megnyilvánuló általános körvonalakat is kidomborítani. Az egyes korszakokra, illetve területekre jellemző sajátosságok feltárása a képet természetesen nemcsak jobban konkretizálja majd, hanem tovább is finomítja.

Az új kereskedelmi formák megjelenése és terjedése

Az a nagy társadalmi-gazdasági átalakulás, amely a tőkés rendszer létrejötte után, az ipari forradalom kibontakozásával vette kezdetét, gyökeres fordulatot jelentett a belső piac áruforgalma szempontjából is. Az áruk tömege és a fogyasztók száma jelentősen megnőtt, aminek hatására a belkereskedelem szerepe mind fontosabbá vált. Az egyéni fogyasztást szolgáló korábbi domináns formák — a kistermelők eladási tevékenysége és a kereskedelem ősi formái (piac, vásár, házalás) — fennmaradtak ugyan, de a tulajdonképpeni kereskedelem és ezen belül a szakkereskedelem kiépülése jelentette a belkereskedelem fejlődésében az iparosodó kapitalizmus körülményeihez való alkalmazkodást. Miközben azonban a termelés — kiváltképpen az ipari termelés — mind erőteljesebben fejlődött, a belkereskedelem szervezete és technikája lényegében változatlan maradt. A nagyipari tömegtermelés, a növekvő bel- és külkereskedelmi forgalom, a kialakuló monopóliumok által meghatározott körülményeknek egyre kevésbé felelt meg a kiskereskedelem, amelynek állapotát — az ipar fejlődési fokait alapul véve — még csak a céhes-kézműves szinthez hasonlónak tekinthetjük. A nagy- és kiskereskedelem elosztó-elhelyező tevékenysége egyre költségesebbé vált, ami nemcsak a fogyasztók, hanem a gazdasági érdekeikben érintett termelők részéről is elégedetlenséget váltott ki. A fejlődésben előrelépést jelentő újabb kereskedelmi formák már viszonylag korán (a XIX. század második harmadától) megjelentek, de elterjedésük és részesedésük jelentősebbé válása a kereskedelmi forgalomból csak a társadalmi-gazdasági fejlődés továbbhaladásának függvényében valósulhatott meg.

Az új kereskedelmi formák különböző típusainak közös jellemvonása az, hogy kiskereskedelmet folytató kereskedelmi nagyvállalatok tevékenységének keretétől szolgálnak. Szervezetükben, technikájukban, méreteikben jelentős eltérések tapasztalhatók, mégis ezeknél lényegesebb, mert jellegheli, a különbség közöttük és az egyéni kiskereskedők között.

Az *áruház* az újabb kereskedelmi formák közül az a típus, amely a hagyományos bolttal szemben formailag a legnagyobb eltérést mutatja, olyannyira, hogy ennek méretét a benne jelentkező fontos gazdasági újítások még nem érték el. Az első valódi áruházak (amelyek már nem csupán többféle olcsóbb árucikket árusító nagybafajta bazárok voltak) az 1860-as években Párizsban jelentek meg (Bon Marché, Louvre stb.), majd rövidesen Angliában, az 1880-as években pedig Németországban tüntek fel. Az első világháború kitöréséig legalábbis majdnem minden európai fővárosban — s a fejlettebb országok más nagyvárosaiban is — létesült már áruház. Budapesten az első igazi áruház (Párizsi Nagy Áruház néven) 1911-ben, s a mindmáig legnagyobb magyar áruház (Corvin Áruház) 1926-ban

kezdett el működni. Az áruházak általában erre a célra szolgáló nagyobb, emeletes épületekben működnek, melyek a városi közlekedéssel jól megközelíthető forgalmas kereskedelmi központokban találhatóak. A több, különböző fajta cikkszoportot árusító részlegből álló áruházakból nem hiányozhat a ruházati cikkek, divatárúk csoportja. Az elsősorban — legalábbis kezdetben — a jobbmódú városi közép-retegek fogyasztására számító áruház a divat korábbi társadalmi exkluzivitásának feloldására törekedett, hogy szélesebb körök vásárlásainak meghatározó elemévé — ezzel egyúttal szaporítójává is — váljék. A kirakatok, a többféle áru kínálata, a nagy választék, mind vásárlásra ösztönzött, míg a szabott és kiírt ár (ami itt vált először általános gyakorlattá) megkönnyítette a vásárlást. A nagyobb vállalkozás olcsóbb beszerzést és alacsonyabb eladási árakat tett lehetővé. A beszerzés többnyire közvetlenül a termelőktől történt, ami — főleg eleinte — igen gyakran egyes ágakban (ruházat, bútor stb.) a legkisebb kistermelőket jelentette. A fontos kereskedelemtechnikai újítások ellenére az áruházak — amelyek a hagyományos boltokkal szemben valóságos óriásoknak tündek — több vonatkozásban eleinte lényegében mégsem voltak mások, mint a hagyományos boltoknak megfelelő osztályok együttese. Az ipar fejlődési fokaihoz mérve ez nagyjából a központosított manufaktúrának felel meg. A fiókhálózati vállalatok konkurrenciájának hatására a két világháború között, méginkább a második világháború után az áruházak további modernizálódással, tevékenységi körük kibővítésével törekedtek versenyképességük fokozására. Az áruházak létrejöttét követően egyes országokban rövidesen kialakultak a levélbeni megrendelésre eladó részlegek. Ezek katalógusok alapján vettek fel levélbeni megrendelést — esetleg ügynököket is alkalmaztak — és postán küldték el a kívánt árut. A későbbiekben önálló levélbeni megrendelésre eladó vállalatok is alakultak.

Az időben elsőként jelentkező új kereskedelmi forma a *fogyasztási szövetkezet* volt. Az első kezdetek — a rochdale-i takácsok pionír szövetkezetének 1844-ben történt létrehozása — után Angliában jelentősen növekedett a szövetkezeti mozgalom, amely bár lassabb ütemben, de elterjedt a kontinens országaiban is. Az angol, francia, német és svéd szövetkezetek elsősorban a iparosodás hatására növekvő városi munkásság fogyasztását szolgálták, míg a dán, finn, holland és norvég fogyasztási szövetkezetek nagyobbbrészt a falusi körzetek paraszti bázisán fejlődtek.³⁹ Magyarországon az utóbbinak az 1898-ban létrehozott Hangya Szövetkezet, az előbbinek az 1904-ben megalakult fővárosi Általános Fogyasztási Szövetkezet felel meg. Az elsősorban élelmiszerekkel és mezőgazdasági termékekkel kereskedő szövetkezeti boltok külső megjelenésükben nem tértek el a magántulajdonban levő szatócsboltoktól, gazdaságilag azonban annál nagyobb volt a különbség. A társadalompolitikai vonatkozásokra itt nem is térve ki, csak a legfontosabb gazdasági újításokat tekintve, megállapítható, hogy a szövetkezetekhez fűződik a modern kiskereskedelmi szervezési módszerek, illetve szervezeti szerkezet kialakulása. Az angol szövetkezetek létesítették a fogyasztók igényei alapján az első fiókboltokat 1856-tól⁴⁰ és hozták létre az első nagykereskedelmi beszerző társaságot 1863-ban, amivel megteremtették a nagy- és kiskereskedelem első vertikális integrálódását.⁴¹ A fogyasztási szövetkezetek esetenként kiegészültek egyes termékeket előállító üzemekkel is. Az élelmiszer-kereskedelem maradt

³⁹ James B. Jefferys—Derek Knee: Retailing in Europe. London, 1962. 50.

⁴⁰ Dorothy Davis: A History of Shopping. London, 1966. 280.

⁴¹ James B. Jefferys: Retail Trading in Britain 1850—1950. Cambridge, 1954. 17.

mindenütt a fő profiljuk, de idővel — főleg a XX. században — az iparcikkek eladásának kibővítésére is törekedtek.

A *fiókhálózattal rendelkező kereskedelmi vállalatok* nagy méretekben alkalmazták és továbbfejlesztették a fogyasztási szövetkezetek kereskedelemszervezeti újításait. A fontosabb fogyasztási cikkekkel (elsősorban élelmiszerekkel, kisebb — illetve csak később növekvő — mértékben iparcikkekkel, így cipővel, ruházati cikkekkel, tisztítószerekkel, festékekkel és pipercikkekkel) kereskedő vállalatok az 1870-es évektől Angliában kezdtek gyarapodni, az 1890-es évektől már Németországban és Franciaországban is növekedtek, de megjelentek Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában, Svájcban és Svédországban is. 1914-ben az ebbe a típusba tartozó kereskedelmi vállalatoknak (amelyek legalább tíz fiókkal működtek) Angliában 22 ezer, Németországban 13—14 ezer, Franciaországban 12 ezer fiókja működött már.⁴² Az első világháború előtt az élelmiszer-kereskedelem legnagyobb vállalatai Európában a német Kaisers Kaffeegeschäft, az angol Eastmans és a James Nelson & Sons (mindkettő húzáru kereskedő) — mindhárom vállalat 1000 fiók fölötti —, az angol Home & Colonial Tea Co., a Maypole Dairy Co. és a Lipton Ltd., valamint a francia Les Docks Rémois és a Les Comptoirs Français — mind az öt 500 fiók fölötti — voltak.⁴³ Ezek a vállalatok, minthogy csak egy-egy cikksoporttal kereskedtek (kávé-tea-fűszer, hús- és hentesáru, tej és tejtermék stb.), fiókjaik árukészletét nagy tömegben szerezték be, közvetlenül a belföldi termelőktől, vagy importálták, esetleg maguk is termelték, illetve más esetekben a termelő (például egy cipőgyár) hozott létre kereskedelmi fiókhálózatot. Az áruházzal szemben, amely a lakosság nagyvárosi koncentrációját kihasználva egy nagy elárúsítóhelyhez igyekezett minél több vásárlót odavonzani, a fiókhálózati vállalat több, kisebb fiókbolt segítségével a vásárlók minél szélesebb köréhez akart közelebb férkőzni, illetve a szükségszerű területi decentralizáción úrrá lenni.⁴⁴ Minthogy ilyen vállalatok — főleg eleinte — többnyire olyan árucikkek kereskedelmében alakultak, amelyek termelése viszonylag kevésbé koncentráldott még (élelmiszer, ruházat), a fejlett szervezési módszerek kialakítására nemcsak a fiókok irányítása és ellátása, hanem az árubeszerezés — esetleg a termelők tevékenységének szervezése — szempontjából is elengedhetetlen szükség volt. Az olcsó nagybani árubeszerezés, a jó gazdasági szervezés eredményeként a fiókhálózatos vállalatok a közepes kiskereskedői profitráta felét — harmadát számították csak fel,⁴⁵ ami az eladási árat jelentősen csökkentette, a forgalmat viszont erőteljesen növelte. A forgalom nemcsak a konkurenciától elhódított vevők megszerzésének eredményeként növekedett, hanem az árcsökkenés következtében új fogyasztók megnyerése révén is. Ugyancsak a nagybani beszerzésen alapult az egyes vállalatok fiókjaiban árult cikkek standardizálásának lehetősége és az egységes árszabás. Az egyes fiókok formailag és méretüket tekintve miben sem különböztek a megfelelő szakszaktól, — legfeljebb egy-egy vállalat fiókjainak külső megjelenése vált egységessé, — ami megkönnyítette elterjedésüket.

Már a felsorolt főbb jellemző vonások is sejtetik, hogy — a szövetkezeti, egyéni vagy részvénytársasági tulajdonban levő — fiókhálózattal megjelent az a kereskedelmi forma, amelynek leginkább sikerült az új körülményekhez alkal-

⁴² *Jefferys*: i. m. 22; *Jefferys—Knee*: i. m. 53.

⁴³ *Jefferys—Knee*: i. m. 53—54.

⁴⁴ *Rudolf Hilferding*: *A fináncetöke*. Budapest, 1959. 288.

⁴⁵ *Peter Mathias*: *Retailing Revolution*. London, 1967. X.

mazkodni. Az ipar fejlődési fokait összehasonlításként itt is alkalmazva, nagyjából ezt tekinthetjük a gyáripari fokozat, a nagyüzemi szervezet megfelelőjének. A csak nagy vonásokban említett gazdasági újítások sora a fiókhálózatok esetében tette először lehetővé, hogy a kereskedelmi vállalkozás egy cikk vagy cikksorozat esetében is igazán nagyméretűvé váljék, nemcsak a nagy-, hanem a kiskereskedelem terén is. A legtöbb áruajtánál ezek a méretek lényegesen meghaladták az áruházakban elérhető szintet. Ennek a jelentősége azért rendkívül nagy, mert így nyílt mód a nagyvállalatban rejlő gazdasági előnyök teljes kiaknázására, a kereskedelemben első ízben, addig még nem látott arányokban. A kereskedelem fejlődésében a gyáripari szintnek megfelelő jelleg a rövidesen bevezetésre kerülő technikai újításokkal még határozottabbá vált. Hiszen a modern kereskedelem fejlődése ezzel a formával fontos állomáshoz érkezett, de természetesen nem állt meg.

A szakkereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok kialakulása után nem sokkal létrejöttek az első vegyeskereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok. Első, legismertebb képviselőinek (F. W. Woolworth & Co. Ltd. az Egyesült Államokban, Marks & Spencer Ltd. Angliában) kezdeti tevékenysége még a XIX. század végére nyúlik vissza, de a típus jelentősebb elterjedésére Európában csak az első világháború után került sor. A vegyeskereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok több cikksorozatot árusítottak (ruházat, divatáru, háztartási cikkek, tisztítószer, vasáru, valamint az iparcikkek mellett még csomagolt élelmiszer is) egy fiókbolton belül, amelyet egyszerűen rendeztek be. Az árukat az áruházak mintájára a vevő kezeügyébe helyezték, de az áruháztól eltérően a kiszolgálást a minimálisra csökkentették, s áttértek az önkiszolgálásra. Az áruk a nagybani beszerzés és az alacsony eladási költségek miatt viszonylag rendkívül olcsókká válhattak (eleinte egy vagy két árösszegért adták a legkülönbözőbb cikkeket). Ily módon ezek a fiókhálózati vállalatok az áruházak továbbfejlesztett eladási technikáját kombinálták a szakkereskedelmet folytató fiókhálózati vállalatok beszerzési és szervezési technikájával.⁴⁶ E vállalatok többségét — Anglián kívül — közvetlenül vagy közvetve a nagy áruház vállalatok üzemeltetik.⁴⁷

Az 1920-as évek végén az Egyesült Államokban alakult ki a *supermarket*, amely az addigi elkülönült élelmiszer-szakkereskedelemmel szemben lényegében élelmiszer-vegyeskereskedést valósított meg. A nagy alapterületű supermarketekben mindenféle élelmiszert árulnak, alacsony áron, amit a nagytömegű beszerzés mellett az eladási költségeket csökkentő önkiszolgálási rendszer bevezetése is lehetővé tesz. Az önkiszolgálásra való áttérést az élelmiszer-kereskedelemben megkönnyítette az élelmiszeripar, valamint a csomagolás- és hűtéstechnika fejlődése. A supermarketekben az élelmiszerek mellett egyébként a régi szatócsboltokhoz hasonlóan egyes iparcikkeket is árusítanak. Az 1930-as években Amerikában már nagy supermarket fiókhálózatok létesültek, de az igazi fellendülés a második világháború után következett be.⁴⁸ A háború után a supermarket térhódítása Európában is megkezdődött. Ezzel párhuzamosan a boltok száma csökkenni, mérete nőni kezdett.

A kiskereskedelmet folytató kereskedelmi nagyvállalatok megjelenését követően rövidesen átmeneti jellegű formák is kezdtek kialakulni. Független élelmiszer-kiskereskedők *kiskereskedelmi beszerző csoportokat* hoztak létre az 1880-as és 1890-es években Németországban és Svájcban. A céljuk az volt, hogy

⁴⁶ Jefferys: i. m. 70—71.

⁴⁷ Jefferys—Knee: i. m. 55.

⁴⁸ Frank J. Charvat: Supermarketing. New York, 1961. 7—8, 12—29.

részesüljenek a nagybani beszerzés előnyeiből, jóllehet továbbra is önálló kisboltosok maradnak. Példájukat már az első világháború előtt más országokban is követték (így Svédországban és Finnországban).⁴⁹ A másik átmeneti formát viszont nagykereskedők hozták létre, akik a tőlük vásárló kiskereskedőket úgynevezett *önkéntes nagykereskedelmi láncokba* szervezték. A XX. század elején már megjelent — inkább még csak előzménynek tekinthető — német és svájci nagyvállalati bevásárló szervezet⁵⁰ kezdetei után az önkéntes nagykereskedelmi láncok az 1930-as évek elején először Hollandiában fejlődtek erőteljesen az élelmiszer-kereskedelemben. Mindkét forma terjedt már az 1930-as években is, de igazán jelentős fejlődésükre csak az 1950-es évek közepétől került sor. Továbbra is az élelmiszer-kereskedelem területén tevékenykedtek erőteljesebben, de — különösen az önkéntes nagykereskedelmi láncok — az iparcikk-kereskedelemben (főként a textil- és a vasáru-kereskedelemben) is növekedni kezdtek. A nagykereskedelmi vállalatok — melyek szerepét olykor a fiókhálózati vállalatok vagy az áruházak játszották — ekkor már nemcsak áruval látták el a kiskereskedőket, de új kereskedelmi technikával is (egységes — esetleg központi — nyilvántartás, számvitel, az önkiszolgálás bevezetése stb.), és a láncban való részvétel feltételül bizonyos méret (tőke, forgalom) elérését kezdték megszabni.⁵¹

Nagy- és kiskereskedelem; a belkereskedelem koncentrációja

A termelés és a szállítás terén jelentkező gyökeres változások, valamint a növekvő szükségletek eredményeként kínálkozó kedvező lehetőségeket a világpiacon és a belső piacon egyaránt elsőként a *nagykereskedők* használták ki. Tevékenységük hatóköre és terjedelme ugrásszerűen kitágult. A korábban főleg a nemzetközi áruforgalommal foglalkozó nagykereskedők egyre növvő része számára mind fontosabbá, vagy éppen kizárólagos jelentőségűvé vált a belső piaci forgalom. A tőkefelhalmozás lehetősége annak ellenére fokozódott, hogy a tőkés termelési mód fejlődésének eredményeként kialakult az általános profitráta, ami a korábbi magas kereskedelmi profitráta jelentős csökkenését eredményezte.⁵² A nagykereskedelem mindennek eredményeként és speciális adottságai következtében fokozódó koncentrációt valósított meg.⁵³ Ez is lehetővé tette számára, hogy a szétaprózott termelésű iparágak tőkései fölé kerekedjék, illetve a kisebb kereskedőket függő helyzetbe hozza.⁵⁴ A nagykereskedők vezető szerepe azonban nem terjedt ki minden területre, és még kevésbé bizonyult tartósnak. A korlátozódás különösen két vonatkozásban figyelhető meg. Az egyik korlátozó tényező a tőzsdei árukereskedelem kibontakozása volt. Azoknak a meghatározott minőségű standardáruknak a kereskedelmében, amelyek árutőzsdei forgalma meghonosodott, a nagykereskedők szerepe visszaszorult⁵⁵ (egyéb tényezők — főként a gazdaság egészének fejlődése és a kereskedelem ágazati szerkezetének ezt követő változása — mellett ez is közrejátszott abban, hogy a budapesti kereskedelemben korábban

⁴⁹ *Jefferys—Knee*: i. m. 76.

⁵⁰ *Hilferding*: i. m. 289.

⁵¹ *Jefferys—Knee*: i. m. 76—83.

⁵² *Marx*: A tőke III. könyv. 291.

⁵³ I. m. 278—279.

⁵⁴ *Hilferding*: i. m. 292, 300—302.

⁵⁵ I. m. 226.

oly nagyjelentőségű gabonakereskedők a XIX. század utolsó harmadában visszaszorulóban voltak⁵⁶). A másik — s az előzőnél sokkal általánosabban ható — korlátozó tényező az ipari tömegtermelés kiterjedése volt, amelynek, pontosabban az ipari tőkének, a kereskedelem „szolgájává lesz”.⁵⁷ Az ipari koncentráció fokozásával, méginkább a monopolista egyesülések megjelenésével a kereskedelem alárendelődése véglegessé vált,⁵⁸ legalábbis az érintett ágakban. Ez azonban nem jelentette általában azt, hogy a nagykereskedelem elvesztette létalapját. Nemcsak azokban az ágakban maradt meg a nagykereskedelem, amelyek kevésbé koncentrált iparágak termékeit árusították (pl. többféle ruházati cikket, díszműárukat), hanem az erősebben koncentrált iparágakkal kapcsolatos ágak többségének esetében is. Ezeknél a nagykereskedelem, bár többnyire elvesztette az előzőekben említett összegyűjtő funkciót (a nagy áruválasztékkal, illetve sokfajta áruval foglalkozó kereskedelmi ágak esetében ezt sem teljesen), de itt is megtartotta a szétosztó funkciót. A nagytermelők számára ugyanis általában gazdaságosabb volt közvetítőkre bízni, hogy termékeiket eljuttassák a forgalom egyre jobban elágazó hálózatán keresztül a kiskereskedelem hajszálereibe, hogy azután végül az egyéni fogyasztókhöz érjenek el. A nem egyéni fogyasztásra termelő iparvállalatok esetében viszont az volt a gyakoribb, hogy a nagykereskedelem kikapcsolásával maguk végezték a kereskedelmi tevékenységet is. Nem lebecsülendő tevékenységi kört biztosított a nagykereskedelem számára a korábban említett jelentős méretű kisipar ellátása nyersanyaggal, illetve félkész termékekkel.

A belső piac növekvő áruforgalmát a *kiskereskedők* egyre nagyobb tömege képes csak lebonyolítani. Azokat a kereskedőket nevezzük kiskereskedőknek, akik közvetlenül az egyéni fogyasztóknak árusítanak. Ebből következik, hogy bár gazdasági tevékenységük eleinte szinte kizárólag szűk keretek között mozgott, meghatározó sajátosságuknak nem ez tekinthető, hanem kizárólag az egyes eladásoknak a fogyasztók szükségleteivel összhangban levő kis méretei. Mégis hosszú ideig a kiskereskedelem maradt a gazdasági élet egyik — vagy éppen a — legkevésbé koncentrált területe. A kereskedők nagy többsége kis méretekből folytatta a kiskereskedelmet, ami abból is kitűnik, hogy milyen arányú volt közöttük a kicsi, kevés személynek munkát adó bolt. A tulajdonképpeni kereskedelemben ezek hányadát a magyar vállalatstatisztika alapján (amely csak az első világháború után készült a kereskedelemről) a 10. táblázat (a 660. oldalon) szemlélteti. Adataink jellemző képet festenek a kereskedelemről: a két világháború között a magyar kereskedelmi vállalatok több mint háromötöde egyszemélyes, alkalmazott nélküli bolt volt, amihez azoknak a boltoknak a további mintegy egyötöde járult, amelyekben a tulajdonos mellett egy alkalmazott dolgozott (a kereskedelemmel foglalkozók közül az egyszemélyes boltokban 29⁰/₀, a kétszemélyes boltokban 16⁰/₀ volt található). A magyar vállalatstatisztika a központtal bíró, de több fiókkal rendelkező — illetve több telephelyen üzemelő — vállalatokat egy egységként tűntette fel, ami adatainkban 3—5⁰/₀-os torzulást okoz (ugyanis az összesítésben nem szerepel a szövetkezetek mintegy kétezernyi fiókja, valamint az egyéb tulajdonformájú — bár nem túl nagy számú — fiók).

Táblázatunk tanulságai alátámasztják a foglalkozási statisztikák alapján tett eddigi megállapításokat, amelyek elsősorban éppen a kereskedők túlnyomó

⁵⁶ *Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban. — Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. kötet. Budapest, 1972. 362.

⁵⁷ *Marx*: A tőke III. könyv. 317.

⁵⁸ *Hilferding*: i. m. 291—293, 313.

10. táblázat. Kisboltok a tulajdonképpeni kereskedelemben Magyarországon

Kereskedelmi ág	Összes kereskedelmi vállalat (ezer)		A kereskedelmi ág %-ában			
	1920	1930	1 fős bolt		1—2 fős bolt	
			1920	1930	1920	1930
1. Élelmiszer	13,9	19,3	67,1	66,6	85,3	85,5
2. Vegyeskereskedelem	12,1	15,7	65,7	67,1	87,6	90,0
3. Mezőgazdasági termék	6,1	5,8	79,6	72,9	90,4	87,1
Élelmiszer és mezőgazdasági termék	32,1	40,8	69,0	67,7	87,2	87,4
4. Ruházat, textília	7,3	8,2	54,3	45,8	74,8	65,0
5. Vas- és műszaki cikk	1,7	2,5	48,4	47,4	64,6	64,6
6. Vegyes iparcikk	3,8	3,7	59,0	53,3	77,8	71,3
7. Gyógyszer, vegyi cikk	0,9	1,5	38,1	48,2	60,6	68,1
8. Könyv- és műkereskedés	1,1	1,1	38,8	45,8	68,3	60,2
Iparcikk	14,8	17,0	52,7	47,9	73,1	66,3
9. Fűtő- és építőanyag	3,2	4,1	59,9	52,6	81,6	73,2
10. Egyéb	4,0	5,7	72,5	82,9	83,4	90,2
Összesen	54,1	67,6	64,3	63,1	82,7	81,5

többségét alkotó kiskereskedőkre vonatkoznak. A vállalatstatisztikákból is kitűnik, hogy az élelmiszer-, a vegyes- és a mezőgazdasági termék-kereskedelemben a kisboltok aránya nagyobb volt, mint az iparcikk-kereskedelemben. A tulajdonképpeni kereskedelem egészére, és ezen belül a kereskedelmi ágak nagyobb részére megállapítható, hogy 1930-ban 1920-hoz képest valamelyest csökkent a kis boltok arányszáma (az 1920-as hányad növekedése az első világháború előttihez képest, az akkori vállalatstatisztika hiányában, korábbi megállapításaink alapján csak valószínűsíthető). A kisforgalmú boltok nagy hányadát mutatja a több mint 19 ezer budapesti kereskedőre kiterjedő 1926. évi forgalmi adó statisztika alapján a kereskedők üzleti forgalmáról készült összeállítás.⁵⁹ Ebből az is kitűnik, hogy rendkívül erőteljes és aszimmetrikus polarizáltság figyelhető meg a kereskedők-nél, aminek körvonalait a 11. táblázat (661. l.)⁶⁰ csak nagyjából sejteti.

A nagy többséget kitevő szerény forgalommal szemben a kisebbség kiemelkedően magas forgalma bizonyosan a mintegy 10 százaléknyi nagykereskedő⁶¹ üzleti tevékenységét jelzi. Ha ezeket figyelmen kívül hagyjuk, a fennmaradó — még mindig óriási különbségekre vonatkozó — megoszlási arányok továbbra is a legkisebkek felé húzó aszimmetriára utalnak. Az egyes kereskedelmi ágak eltérést mutatnak a polarizáltság tekintetében: a legkirívóbb eltérést a textilkereskedelem, a viszonylag legegységesebb jelleget — és többségében a legalacsonyabb forgalmi összegeket — az élelmiszer-kereskedelem mutatta. A legnagyobb eltérést

⁵⁹ Bene: i. m. 78—92.

⁶⁰ I. m. 29. számú táblázat (81. o.) alapján.

⁶¹ Laky Dezső: A kereskedők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest é. n. 314.

11. táblázat. A budapesti kereskedők megoszlása az 1926. évi üzleti forgalom alapján

Évi minimális forgalom ezer pengőben	Kereskedők megoszlása %-ban
— 4	42,7
4— 40	41,7
40—400	13,0
400—	2,6

jelző textiltereskedelemben voltak találhatók egyúttal a legmagasabb forgalmi összegek, ami ennek az ágának a jól kiépült, erősen koncentrált nagykereskedelmének tulajdonítható, míg a kisforgalmú boltok közül sok a háború utáni infláció idején keletkezett.

A nagy- és a kiskereskedelem közötti számos különbségnek mélyenfekvő gazdasági alapja van. Marx ezt úgy határozta meg, hogy a tőke tulajdonképpeni forgalma az üzletemberek és üzletemberek közötti forgalom (ezért állította, hogy a kereskedőtőke a legtisztább alakban a nagykereskedelemben jelentkezik⁶²), míg „az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalom, amely a kiskereskedelemmel azonos, egy másik kör, amely nem esik a tőke közvetlen forgalmi szférájába. Olyan pálya, amelyet azután ír le a tőke, hogy az első le van írva, és egyidejűleg mellette”⁶³. Csak ennek alapján érthető az, hogy a fejlett tőkés termelés idején „a termelési árak érvényesek a nemzetközi és a nagykereskedelemben, míg a városi kiskereskedelemben az árképződést egészen más profitráták szabályozzák”⁶⁴. Ezt Engels az 1890-es években azzal illusztrálta, hogy a marhahús ára jobban emelkedik, amíg a londoni nagykereskedőtől a londoni egyéni fogyasztóhoz jut, mint amíg a chicagói nagykereskedőtől, a szállítást is beleértve, a londoni nagykereskedőhöz ér. Az árképződés sajátosságai közül sorrendben előbb azt a hatást kell említeni, amit a belföldi nagykereskedelemnek a forgalom növekedésével mind áttételesebbé váló hálózata gyakorol a kereskedelmi eladási ár kialakulására. A közvetítők láncolatának hosszabbodása ugyanis újabb és újabb profitok áremelő hatásának jelentkezését eredményezi. Ezt követi azután a kiskereskedelmi profit, amit az átlagprofitrátánál általában jóval magasabb kiskereskedelmi profitráta szab meg. A kisforgalmú kiskereskedő tőkéje („ez a korcsfajta”, ahogyan Marx nevezte⁶⁵) általában kicsiny, s így a magas kiskereskedelmi profitráta ellenére „az is előfordulhat, hogy a profit, amelyet realizál, egyáltalán nem nagyobb, sőt esetleg kisebb, mint valamelyik jobban fizetett szakképzett bérmunkás munkabére”⁶⁶. Ez a kistulajdonosi egzisztenciákra (paraszti kistermelőkre, kisiparosokra) általában érvényes sajátosság arra is magyarázatot ad, hogy miként maradhattak fenn oly nagy számban és oly hosszú időn át a kisboltosok, sőt még a számuk is nőtt, némelykor éppen a súlyosabbá váló gazdasági viszonyok között, illetve az erősödő konkurrencia ellenére. A szükségnek megfelelően ezek ugyanis növelték munkaidejüket, illetve külön nem fizetett családi munkaerőt is felhasznál-

⁶² Marx: A tőke III. könyv. 273.

⁶³ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II. kötet. 112.

⁶⁴ Engels: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez. I. Értéktöbblet és profitráta.

— Marx: A tőke III. könyv. 852.

⁶⁵ Marx: A tőke III. könyv. 271.

⁶⁶ I. m. 274.

náltak, sőt a profitrátát is csökkentették, a minimális forgalom biztosítása és így kiskereskedői létük fenntartása érdekében. Kedvező körülmények között viszont a kiskereskedő legfeljebb csak azért mondott le az elérhető profitráta egy részéről, hogy a boltos számára egyre általánosabban követendőnek tartott „nagy forgalom, kevés haszon” elv értelmében tőkéje megtérülésének gyorsításával többlet-profitra tegyen szert.⁶⁷ Erre azonban jelentősebb arányokban csak a belkereskedelem fejlődésének következő fázisában nyílt lehetőség. Az új kereskedelmi formák nagyvállalatai ugyanis a nagybani beszerzés, a közvetítők kikapcsolása és a nagyvállalati keretek nyújtotta lehetőségek kihasználása eredményeként az általános kiskereskedelmi árszint alá szállva is rendszeresen jelentős többlet-profitot értek el.

A kizárólagos nagy- illetve kiskereskedelem mellett megjelenő új kereskedelmi formák egy vállalaton belül egyesítették a nagy- és kiskereskedelmet, utóbbit is nagyarányúvá változtatva. Ez döntő fordulatot jelentett a *belkereskedelem koncentrációja* szempontjából. Eddig ugyanis a termelési és szállítási eszközök növekvő koncentrációját csak a nagykereskedelemé követte, de az is csak részlegesen, — részben éppen a kiskereskedelem állapota és a piaci helyzet miatt, — míg a kiskereskedelem teljesen dekoncentrált maradt. Most viszont megkezdődött a tömegfogyasztást szolgáló kiskereskedelem területén is a koncentráció. A termelés és a munkamegosztás fejlődését követően ezzel a kereskedelmi forgalom oldaláról is megindult a fejlődés a felbomlott összhang magasabb szinten történő újbóli kialakítása felé. Ez szükségszerű és előremutató folyamat, hiszen a társadalom szempontjából a kereskedelemnek „az a haszna, hogy a társadalom munkaerejének és munkaidejének kisebb része kötődik le ebben a nem-termelő funkcióban”.⁶⁸ Ennek ellenére a kereskedelmi koncentráció folyamata több okból is általában lassúnak és egyenetlennek mutatkozik.

A kereskedelem terén megindult koncentráció a XIX. század végén — különösen Angliában — kezdett jelentőssé válni. Erre utalt Engels 1895-ben — aki a Tőke III. kötetéhez a tőzsdéről szóló kiegészítést írva bemutatta, hogy 1865, az eredeti szöveg keletkezése óta a részvénytársaságok száma és jelentősége hogyan nőtt meg a gazdaságnak jóformán minden területén, — amikor is már nemcsak nagykereskedelmi, hanem egyes kiskereskedelmi vállalatok is részvénytársasági formát öltöttek.⁶⁹ A koncentrációs hullám Angliában ez után fokozódott, és mind erőteljesebben jelentkezett a kontinens fejlettebb országaiban is. A kereskedelmi nagyvállalatok előretörése — kiegészítve egyes iparvállalatok eladási tevékenységével is — oly látványosan dinamikus volt, hogy a XX. század első évtizedében a gazdasági helyzet elemzői számára már-már úgy tűnt, megkondukt a lélekharang a kisboltosok kiskereskedelme felett. Sombart az eltelt két évtized német statisztikáit a fenti jelenségek fényében vizsgálva a koncentrációs tendencia tartósságára következtetett, megjegyezve, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban (Franciaország, Anglia, Egyesült Államok) a kiskereskedelmi szervezet máris magasabb tőkekoncentrációt ért el.⁷⁰ Hilferding a monopolkapitalizmus új jelenségeinek a kereskedelemre gyakorolt hatását, illetve ebben a koncentráció szerepét hasonlóképpen pusztítónak ítélte a kisméretű kereskedelemre. Ugyanakkor látta a kon-

⁶⁷ I. m. 296—297.

⁶⁸ Marx: A tőke II. könyv. 122.

⁶⁹ Engels: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez, II. A tőzsde. — Marx: A tőke III. könyv. 857.

⁷⁰ Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. II. Band. 394—399, 409—420.

centrációs folyamat akadályát is, és pedig éppen az egyéni kiskereskedelem területén, a kisbolt könnyű alapításának lehetőségében, és a kis profitban, ami miatt úgy vélte, hogy a kiskereskedő „kiszorításához nem fűződik erős gazdasági érdek”.⁷¹

Az első világháború, majd a béketermelésre való átállás gazdasági nehézségeinek hatására az európai országok jelentős részében a kereskedelem koncentrációjának tendenciája visszaszorult. A kisboltok száma és aránya növekedett, ami sokakban a háború előttivel éppen ellentétes vélekedést szült. Sombart például a fentebb említett nézetei közzététele után éppen negyedszázaddal azt a véleményt fogalmazta meg, — meglepő módon részben azonos statisztikai adatokra támaszkodva, ám új tapasztalatokkal gazdagabban, — hogy a kereskedelemben jelentős koncentrációról nem lehet szó, a nagyvállalat gazdasági előnyei és lehetőségei korlátozottak, míg a kisméretű kiskereskedelem, amely társadalmi szempontból is szükséges, kiterjedt bázissal rendelkezik.⁷² Ahol viszont a kereskedelmi koncentráció még csak a kezdeteknél tartott, ott a kisboltok gyarapodása kevésbé természetes, illetve egészséges jelenségnek tűnt. Így például Magyarországon Bene Lajos azt állapította meg, hogy „a közgazdaság atomizálása volt a háború egyik jellemző következménye”,⁷³ ami a kereskedelem terén a gazdasági élet állapotával összhangban nem álló sok kis bolt alapításában jutott kifejezésre. Ám ehhez az üzletnyitások számához viszonyított üzletbeszüntetések arányának növekedése járult (a tömeges bukások eredményeként Budapesten ez az arány 1925-ben 50% fölé emelkedett).⁷⁴

A kereskedelem terén jelentkező koncentráció egyre fenyegetőbb veszélyt jelentett az egyéni kisboltosok számára. Igaz, volt az ő oldalukon is előny: rugalmasságuk, gyors alkalmazkodó képességük és az a tény, hogy gazdaságossági megfontolás nem kötötte működésük feltételét meghatározott forgalomhoz, illetve haszonhoz (ami alatt például egy fiók fenntartása már nem kifizetődő). Mégis, növekvő hányaduk döbönt rá, hogy nem képes versenyezni a kereskedelem fel-növő óriásaival. E felismerés hatására egyre erőteljesebben követelték az államtól a nagyok megfékezésését, visszaszorítását, ami is minden eredmény nélkül. A XIX. század végén több helyütt külön adóval sújtották az áruházakat (Franciaországban már 1880-ban, Bajorországban 1899-ben, Poroszországban 1900-ban), ettől várva legyőzésüket, vagy legalábbis visszaszorításukat.⁷⁵ A későbbiekben a válság által sújtott kiskereskedők agitációja eredményezett a fiókhálózati vállalatok ellen hozott törvényhozási korlátozásokat az 1930-as években több európai országban (így Németországban, Ausztriában, Svájcban, Franciaországban, Belgiumban).⁷⁶ Ezek a sikerek azonban szükségszerűen csak korlátozottak és viszonylag rövidéletűek lehettek.

Az első világháborútól a második világháborút követő évekig a kereskedelem koncentrációja általában lelassult, illetve csak egyes kereskedelmi ágakban mutatott dinamikus fejlődést. Angliában — ahol az új kereskedelmi formák a legkorábbi és legjelentősebb előrehaladást mutatták — a nagyvállalatok és szövet-

⁷¹ Hilferding: i. m. 288—290.

⁷² Werner Sombart: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus. München—Leipzig, 1927. II. Halbband. 858—870.

⁷³ Bene Lajos: Budapest székesfőváros kereskedői. Budapest, 1929. 76.

⁷⁴ I. m. 59.

⁷⁵ Otto Gruss: Ein Jahrhundert österreichischer Binnenhandel (1848—1948). — Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung. Wien, 1949. 324.

⁷⁶ Jefferys—Knee: I. m. 56.

kezetek hozzávetőleges részesedése az összes kiskereskedelmi forgalomból az alábbi 12. táblázatban jelzett módon alakult.⁷⁷ A század első harmadában Angliában erősen fokozódó kereskedelmi koncentráció a második világháború kitörését követő évtizedben stagnált. A koncentráció a szövetkezetek révén vált először jelentősebbé, majd az áruházak és kiváltképpen a fiókhálózati vállalatok részará-

12. táblázat. A nagyvállalati és szövetkezeti kiskereskedelem részesedése az összes kiskereskedelmi forgalomból Angliában

Típus	Részesedés az összes kiskereskedelmi forgalomból %-ban			
	1900	1920	1939	1950
Szövetkezet	6,5	8,0	11,0	11,0
Áruház	1,5	3,5	5,0	5,5
Fiókhálózati vállalat	4,0	8,5	19,0	19,5
Összesen	12,0	20,0	35,0	36,0

nyának növekedése sokkal dinamikusabbnak bizonyult. Az egyes kereskedelmi típusok közötti százalékos megoszlás országonként kisebb-nagyobb eltérést mutathat a helyi sajátosságoknak és az időbeli késésnek megfelelően. A típusok aránynövekedésének ütemében jelentkező különbségeket azonban nagy vonásokban általánosan jellemzőnek tekinthetjük. Másrészt az egyes kereskedelmi ágak szintén sajátos eltéréseket mutatnak az átlagtól. Angliában például 1939-ben, amikor a nagyvállalatok részesedése az összes kereskedelmi forgalomból 35⁰/₀ körül mozgott, ez az arány a cipőkereskedelemben 61⁰/₀, a női- és gyermek-, illetve a férfiruha-kereskedelemben 47⁰/₀, illetve 42⁰/₀, az élelmiszer-kereskedelemben 47⁰/₀ volt.⁷⁸

Az 1950-es évektől a kereskedelmi koncentráció újabb jelentős előrehaladása kezdődött. Ennek eredményeként a nagyvállalati kiskereskedelem részesedése a forgalomból Angliában 1960-ban 42⁰/₀-ra emelkedett, míg ugyanakkor Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Dániában 16⁰/₀, Olaszországban viszont csak 5⁰/₀ volt.⁷⁹ Nem meglepő hát, ha a tőkés országokban újból egyre gyakrabban felmerül a kisboltok jövőjének a kérdése.

A kereskedelem koncentrációja eddig csak néhány tőkés országban haladt jelentősebben előre. 1955-ben az európai tőkés országokban a tulajdonképpeni kereskedelem keretébe tartozó boltokban dolgozó személyek (önállók és alkalmazottak) átlagos száma 2,9 volt. Ugyanakkor az összes boltok 41⁰/₀-a egyszemélyes, 31,5⁰/₀-a kétszemélyes volt, az előbbiben volt található a kereskedelemmel foglalkozók 15⁰/₀-a, az utóbbiban 23,5⁰/₀-a (az egyszemélyes boltok aránya Görögországban 79⁰/₀, Belgiumban 65⁰/₀, Spanyolországban 58⁰/₀, Olaszországban 51⁰/₀, Portugáliában 50⁰/₀, viszont Angliában csak 25⁰/₀ volt).⁸⁰ Jelentősebb — bár még mindig nem gyökeres — változásokra e téren csak ezt követően, az 1950-es évek közepétől került sor.

*

⁷⁷ Jefferys: i. m. 18. számú táblázata alapján, 73. o.

⁷⁸ Jefferys: i. m. 76.

⁷⁹ Jefferys—Knee: I. m. 65; The distributive trades in the Common Market (National Economic Development Office). London, 1973. 16.

⁸⁰ Jefferys—Knee: i. m. 30—31.

A modern belkereskedelem kialakulása és fejlődése fenti főbb vonásainak áttekintése alapján a belkereskedelem fejlődési folyamatának szakaszai a következőképpen összegezhetők. Az első szakasz a tőkés korszak kezdeti időszakára esik, amikor a kereskedelem prekapitalista formái, a kistermelők eladási tevékenysége egyre erőteljesebben kiszélesedik, míg a tulajdonképpeni kereskedelem növekedése éppen csak megkezdődik. A második szakaszban az ipari forradalom kibontakozásával, az urbanizáció kezdetével a tulajdonképpeni kereskedelem (a bolti kereskedés) jelentősebben kibontakozik, s ennek során egyre differenciáltabb szakkereskedelem épül ki, míg az új kereskedelmi formák legfeljebb még csak megjelennek, de nem válnak különösebben erőteljessé. A harmadik szakaszban az új kereskedelmi formák (áruház, szövetkezet, fiókhálózat) elterjedése, valamint a kereskedelmi technika és szervezési módszerek együttjáró változásai révén igyekszik a forradalmasodó kereskedelem a növekvő tömegtermelés és tömegfogyasztás követelményeihez alkalmazkodni. Az egymásra következő szakaszok során a belkereskedelem fejlődése követi az önellátási tendencia visszaszorulását, a nem mezőgazdasági, illetve a városi népesség növekedését, a harmadik szakaszban pedig alkalmazkodik az önellátás teljes megszűnéséhez és az urbanizáció fokozódásához. Ennek során a kereskedelemmel foglalkozók száma és a kereskedelmi forgalom mérete jelentősen emelkedik. A kereskedelmi koncentráció az első két szakaszban csak a nagykereskedelemben ér el jelentősebb szintet, míg a kiskereskedelem alapvetően szétaprózódott marad. A harmadik szakaszban (ami még a legfejlettebb tőkés országokban is csak a XX. században bontakozik ki) viszont egyre jelentősebbé válik a nagyvállalati keretek között lebonyolított kiskereskedelem terén is a koncentráció. Figyelemre méltó jelenség, hogy míg a fejlődés útja az első szakaszból a másodikba a szakkereskedelem kibontakozásán keresztül vezet, addig a harmadik szakaszban a lényegében megszűnő önellátás és ennek nyomán a forgalom növekedése, a tömegfogyasztás igényeinek hatására ezzel ellentétes, despecializációs irányzatok — illetve ezeknek megfelelő formák — bontakoznak ki. A belkereskedelem harmadik fejlődési szakaszának főbb tendenciái a XX. század második felében is hatnak, sőt az európai tőkés országok jelentős hányában csak ekkor bontakoznak ki szélesebben.

A magyar vonatkozású táblázatok forrásai (amennyiben nincsenek külön feltüntetve) a következők:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.

9. köt. Budapest, 1905.

52. köt. Budapest, 1914.

72. köt. Budapest, 1926.

94. köt. Budapest, 1935.

(Mindegyik a népszámlálási sorozatok „A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika” témakörű kötete.)